

KAMU OTORİTESİNİN MUBAHI SINIRLANDIRMASI BAĞLAMINDA MÜELLEFE-İ KULÛBA ZEKÂT FONUNDAN PAY VERİLMESİ İLE İLGİLİ HZ. ÖMER'İN UYGULAMASI*

Doç. Dr. İbrahim YILMAZ**

Özet: Hz. Ömer, sosyal şartların ve ihtiyaçların değişmesine bağlı olarak nasların yorumlanması ve uygulanması konusunda “maslahat” ve “makâsîd” merkezli bir icthad (re’y) anlayışını benimsemiştir. Bu bağlamda Hz. Ömer’in nasların uygulanmasına yönelik birçok icthad ve tasarrufu bulunmaktadır. Bunlardan özellikle müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklaması, Ehl-i kitap kadınlarla evlenmeyi yasaklaması ve mehrin üst miktarını sınırlandırmaya teşebbüs etmesi gibi bazı uygulamaları ise kamu otoritesinin mubahi (hukukî serbest alanı) sınırlandırmaya yönelik tasarrufuyla ilgilidir. Hz. Ömer’in “şer’î ibaha” kapsamına giren nasların uygulanmasına yönelik tasarrufları incelendiğinde bunların temelde aynı fikhî/hukukî ilke ve esaslara dayandığı görülmektedir. Bu yüzden “şer’î ibaha” kapsamına giren nasların uygulanmasına yönelik tipik bir örnek teşkil etmesi hasebiyle bu makalede münhasıran Hz. Ömer’in *müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklamaya yönelik* icthadî tasarrufunun, kamu otoritesinin mubahi sınırlandırma yetkisi ile olan ilişkisi üzerinde durulması uygun görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Hz. Ömer, Müellefe-i Kulûb, Zekât, Uygulama, Kamu Otoritesi, Mubahın Sınırlandırılması

Umar bin al-Khattab's Practice Concerning Giving Muallafa al-Qulub Share Out of the Zakat Fund in the Context of The Public Authority's (State) Limiting the Mubah (Permissible)

Abstract: Umar bin al-Khattab adopted a notion of ijthad (re’y) that is based on *maslahat* and *maqasid* in the matter of interpreting and applying of the *nass* (ruling statements) depending on the unstable social conditions and the needs. There are many ijthads that Umar bin al-Khattab made aiming at interpreting the *nass* in this context. Among these are, especially, abolishment of giving *muallaf al-qulub* share out of the *zakat* fund, abolishment of getting married with the women from *Ahl al-Kitab* (The people of the Book) and setting a maximum limit for *mahr* (dowry). Such implementations can be considered as some precautions taken by the public authority in order to limit the permissible (*mubah*) area of activity in Islamic law. When Umar bin al-Khattab's implementations, aimed at applying the *nass* which are included in the scope of *shar’i ibaha*, are examined, it will be seen that they basically rest on the same juridical principles and essentials. For this reason, in this article, we discourse on the relationship between Umar bin al-Khattab's ijthad – abolishment of giving *muallaf al-qulub* share out of the zakat fund – and the public authority's power over limiting the *mubah*, as it is a typical example for the application of the *nass* which are included in the scope of *shar’i ibaha*.

Keywords: Umar bin al-Khattab, Muallaf al-Qulub, Zakat, Practice, Public Authority, Limitation of the Mubah

* Bu metin, 2-3 Kasım 2017 tarihlerinde Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi tarafından Sivas'ta düzenlenen Uluslararası Hz. Ömer Sempozyumu'nda sunulan tebliğin yeniden gözden geçirilmiş ve özetlenmiş halidir.

** Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi İlahiyat Fak. İslâm Hukuku Ana Bilim Dalı, ibrh.yilmaz@hotmail.com

GİRİŞ

Bir devlet ve hukuk adamı olarak Hz. Ömer, kurumsal olarak devletin yeniden yapılanmasında ve yeni olayların çözümünde nassların lafzından ziyade kamu yararı (maslahat), Şâri'in maksatları (makâsıd) ve İslâm hukukunun genel prensiplerini (el-kavâidü'l-külliyetü'l-fıkhiyye) esas alan ictihad anlayışını benimsemiştir.¹ Onun "maslahat" ve "makâsıd" merkezli ictihad² anlayışına dayanan tasarrufları ise sonraki dönemlerde İslâm hukuk düşüncesinin oluşumuna büyük katkılar sağlamış, sahabe³ ve sonraki nesiller üzerinde derin tesirler bırakmıştır.⁴

Erken dönem fıkhnın (özellikle Ehl-i Re'y ekolünün) şekillenmesine⁵ önemli katkılar sağlayan Hz. Ömer'in ictihad ve tasarrufları, günümüzde İslâm hukukunun güncellenmesiyle ilgili yapılan fikhî tartışmaların da merkezinde yer almaktadır. Nitekim son dönemlerde İslâm hukuku çalışmalarında yer alan "teğayyürü'l-ahkâm/ahkâmın değişmesi" ve/ya maslahat ve makâsıd eksenli "el-ictihâdü'l-makâsıdı/el-ictihâdü'l-istislâhî/el-ictihâdü'l-maslahî" gibi ictihad yöntemlerinin işlendiği konu başlıklarında genellikle Hz. Ömer'in ictihad ve tasarrufları referans olarak kullanılmaktadır.⁶ Yine son dönemlerde, "zamanın değişmesiyle hukukun

- 1 Bk. Medkûr, *İslâm Hukuk Başlangıcı*, s. 49, 187-188; Sava Paşa, *İslâm Hukuku Nazariyyatı*, I, 44, 45, 47, 48; Biltâcî, *Menhecü Ömer fi't-teşri*, s. 10, 17, 65, 450, 460, 463-467; Hasan, *İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 145-148; Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s. 115-116, 152-155; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 10, 88, 103. Ayrıca bk. Dönmez, "Maslahat", *DİA*, XXVIII, 80; Güler, *Sabit Din Dinamik Şariat*, s. 81; Öztürk, *Kur'anî Kendi Tarihinde Okumak*, s. 25.
- 2 Maslahat ve makâsıd eksenli ictihad doktrinde; re'y, kıyâsü's-şer', el-ictihâdü'l-istislâhî ve genel prensip ictihadı gibi terimlerle ifade edilmektedir. (Bk. Devâlibî, *el-Medhal*, s. 425, 434, 442; Zerkâ, *el-Medhal*, I, 107; Dönmez, "Maslahat", *DİA*, XXVIII, 89, 91; Dönmez, "Fıkhn Usûlünün İşlevi ve İctihad Yöntemleri", s. 668; Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s. 52, 75; Atar, *Fıkhn Usûlü*, s. 311; Apaydın, "Re'y", *DİA*, XXXV, 39; **Abbasî**, *el-İctihâdü'l-istislâhî*, s. 73; Yaman-Çahş, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 26.)
- 3 Örneğin sahabeden Abdullah b. Mesud, "Herkes bir yöne giderken Ömer başka bir yöne doğru gitse ben Ömer'in gittiği tarafa giderim" sözleriyle Hz. Ömer'in fikhî görüşlerine olan bağlılığını ve yakınlığını ifade etmektedir. (Bk. Kılıçer, "Ehl-i Re'y", *DİA*, X, 521.)
Yine Abdullah b. Mesud: "Şayet, Ömer'in ilmi mizanun/terazinin bir kefesine konsa, yeryüzündeki diğer insanların ilmi de mizanun diğer kefesine konsa Ömer'in ilmi üstün gelirdi" demektedir. (İbn Kayyim *İ'lâmü'l-muvakkîn*, II, 26.)
- 4 Bk. İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvakkîn*, II, 26-27; Medkûr, *İslâm Hukuk Başlangıcı*, s. 48-49, 76-77, 79; Biltâcî, *Menhecü Ömer fi't-teşri*, s. 7-30; Koçak, "Ömer (Fıkhn)", *DİA*, XXXIV, 51, 52; Öztürk, "Hz. Ömer'in İçtihatlarının Fikhî İlkelerdeki Karşılığına Kısa Bakışlar", s. 76-77. Ayrıca bk. Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 10, 11.
- 5 Hz. Ömer, sahabe döneminde temelleri atılan ve tabiun döneminde "Ehl-i rey ve Ehl-i hadis" ekollerinden özellikle Hanefî mezhebinin de alt yapısını oluşturan *Rey Ekolü*'ne önemli fikri/fikhî katkılar sağlamıştır. (Bk. Hasan, *İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi*, s. 145-148; Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s. 61, 76, 96.)
- 6 Örnek olarak bk. Devâlibî, *el-Medhal*, s. 316-320, 320-329; Mahmesâni, *Felsefetü't-teşri*, s. 155-159; Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s. 115-116, 152-155; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 10, 11, 33, 51, 55-56, 76-77, 81, 84, 88-89, 94, 95, 96, 103, 104, 109, 115-116, 130-133, 149, 155-157, 159-160, 183, 185, 234-235; Döndüren, "Sosyal Değişme Karşısında İslâm Hukuku", s. 34-40; Koca, "Ahkâmın Değişmesi", s. 61.

da değişmesi gerektiği” veya “hukukun gelişen ve değişen hayat şartlarına uyum sağlaması gerektiği” gibi ilkelere hareketle, Hz. Ömer'in bazı ictihad ve tasarrufları; maslahatın ve sosyal şartların değişmesine bağlı olarak, nasslarla sabit olan şer'î hükümlerin tamamen değiştirilebileceği/yürürlükten kaldırılabileceği şeklindeki reformcu görüşlere⁷ dayanak olduğu da ileri sürülmektedir.⁸

Hz. Ömer, değişen sosyal şartlar ve ihtiyaçlar doğrultusunda, kamu yararı gereği veya zararın giderilmesi düşüncesiyle nassların zahirine muhalif görünen, ancak tahlil edildiğinde nassların ruhuna ve Şâri'in maksadına (makâsüdüş-şerîa) uygun olan bazı ictihad ve tasarruflarda bulunmuştur. Hiç şüphesiz Hz. Ömer'in ictihad ve tasarrufları bazı fikhî/hukukî ilke ve esaslara dayanmaktadır. Nitekim Hz. Ömer'in ictihad ve tasarrufları incelendiğinde bunların; kamu yararını esas alan *maslahat*, zararın giderilmesi ve önlenmesini esas alan *sedd-i zerîa*, hükümlerin illetin varlığına ve yokluğuna göre *ta'lil edilmesi/uygulanması esası*, *Şâri'in maksadının gözetilmesi (mekâsüdüş-şerîa)* gibi fikhî bazı ilke ve esaslara dayandığı görülmektedir.⁹

İslâm hüküm teorisinde Şâri'in yapıp yapılmaması konusunda mükellefi muhayyer bıraktığı hükümlere/fiillere mubah denilmektedir.¹⁰ Bu anlamda mubah, “aslî ibaha” ve “şer'î ibaha” olmak üzere temelde ikiye ayrılmaktadır.¹¹ Prensipten olarak *aslî ibaha*, Şâri'in sükût ettiği (meskûtün anı), itibar ve ilga ettiği ile ilgili herhangi bir nassın bulunmadığı ibaha şeklini;¹² *şer'î ibaha* ise Şâri'in hitabı olan nassın zahirinden doğrudan veya dolaylı olarak (karine ile) anlaşılan ibaha şeklini¹³ ifade etmektedir. Ancak ister *aslî ibaha* olsun ister *şer'î ibaha* olsun, mahiyeti/yapısı itibarıyla mubah, yapıp yapılmaması mükellefin iradesine bırakılan “hukukî serbest alanı” ifade etmektedir.

7 Bu yönde dile getirilen iddialar için örnek olarak bk. Atay, “Reformun Yöntemi”, s. 20-21; Hatiboğlu, “İslâm ve Değişim”, s. 7-10, s. 7-10; Câbirî, *Yeniden Yapılanma*, s. 62-63; Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, s. 8, 32, 36, 80, 184, 191.

8 Bu yönde dile getirilen iddiaların değerlendirilmesi için bk. Bütî, *Davâbitü'l-maslaha*, s. 127-143; Biltâcî, *Menhecü Ömer fi't-teşri'*, s. 131-191, 244-255, 301-306, 307-312, 338-342; Koçak, *Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 5-98; Koçak, “Ömer (Fıkıh)”, *DİA*, XXXIV, 52; Köse, “Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları”, s. 13-50.

9 Bu ilke ve esaslarla ilgili bk. Biltâcî, *Menhecü Ömer fi't-teşri'*, s. 440-442, 450, 460-462, 463-467, 468-471; Yaman-Çalış, *İslâm Hukukuna Giriş*, s. 103; Koçak, “Ömer (Fıkıh)”, *DİA*, XXXIV, 52. Ayrıca bk. Devâlibî, *el-Medhal*, s. 316-333; Öztürk, “Hz. Ömer'in İctihatlarının Fikhi İlkelerdeki Karşılığın Kısa Bakışlar”, s. 75-103.

10 Bk. Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, I, 275, 276; Zeydan, *el-Veciz*, s. 38; Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 253.

11 Seyyid Bey, *Fıkıh Usulü*, s. 73-74; *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “İbâha” I, 132; Dönmez, “Mubah”, *DİA*, XXX, 342.

12 Hudarî, *Usûlü'l-fikh*, s. 352-353; Seyyid Bey, *Fıkıh Usulü*, s. 73; *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “İbâha”, I, 132; Erdoğan, “İbâha-yi Asliyye”, s. 11.

13 Seyyid Bey, *Fıkıh Usulü*, s. 73; *el-Mevsûatü'l-fikhiyye*, “İbâha”, I, 132; Dönmez, “Mubah”, *DİA*, XXX, 342.

Diğer taraftan İslâm hukukunda kamu otoritesinin mubahı sınırlandırma hak ve yetkisine sahip olması, İslâm hukukçularının ittifakla kabul ettiği müsellem bir konudur. Nitekim 1917 tarihli Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi'nin esbâb-ı mûcibesinde, İslâm hukukunda kamu otoritesinin mubahı sınırlandırma yetkisine sahip olmasının müsellem bir konu olduğu belirtilerek şöyle denilmektedir;

“Umûr-i câizde veliyyü'l-emr'in selâhiyeti kaidesi müsellemtandır/Mubah (câiz) olan bir konuda devlet başkanının tasarruf yetkisine sahip olması herkesin kabul ettiği bir kaidedir”¹⁴

Fikhî bir terim olarak “mubahın sınırlandırılması” ise şöyle tanımlanmaktadır:

“Şartların ve ihtiyaçların gerekli kılması halinde zararın giderilmesi veya kamu yararının gerçekleşmesi gayesi ile yerine göre mubah ile amel edilmesinin askıya alınarak/durdurularak (yasaklanarak) veya mubah ile amel edilmesinin zorunlu hale getirilerek (vacip kılınarak) bu konuda mükellefin seçim hakkının kaldırılmasıdır.”¹⁵

Aşağıda erken dönem İslâm hukuk tarihinde kamu otoritesinin mubahı sınırlandırma yetkisinin tipik örneklerinden (prototip) birini teşkil eden Hz. Ömer'in müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklaması ile ilgili icthâdî tasarrufunun fikhî keyfiyeti ve bunun kamu otoritesinin mubahı sınırlandırma yetkisi ile olan ilişkisi üzerinde durulacaktır.

I. MÜELLEFE-İ KULÛBA ZEKÂT FONUNDAN PAY VERİLMESİNİN HÜKMÜNE GENEL BAKIŞ

Kur'an¹⁶ ve sünnette¹⁷ zekâtın sarf yerlerinin sekiz sınıftan oluştuğu ve bunlardan birinin de “müellefe-i kulûb” olduğu belirtilmiştir. Terkip olarak müellefe-i kulûb, “kapleri/gönülleri İslâm'a ısındırılacak olan kişiler”¹⁸ demektir.

14 Bk. Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi (Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası/Nikâh-ı Mükreh), s. 90; Aydın, İslâm-Osmanlı Aile Hukuku, (Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası/Nikâh-ı Mükreh), s. 276.

15 Dirini, Hasâisü't-teşrii'l-islâmî, s. 262 (2 nolu dipnot). (Kısmen özetlenerek alınmıştır.)

16 Bk. Tevbe, 9/60.

17 Zekâtın sarf yerlerinin sekiz sınıf olduğu ile ilgili şöyle bir rivayet nakledilmektedir; “Ziyad b. Haris el-Sudâî rivayet etmiştir; Hz. Peygamber'e (as) gelerek ona beyat ettim. Ziyad b. Haris el-Sudâî devamla şöyle dedi: bir adam Hz. Peygamber'e geldi ve bana sadakadan/zekâtın bir şeyşer ver dedi. Rasûlullah (as) bu adama şöyle dedi: “Muhakkak ki Allah, kendisi hüküm vermedikçe, ne peygamberin ne de bir başkasının sadakât/zekâtlar konusunda hüküm vermesine razı değildir. (Yani zekâtın sarf yerlerini belirleyen Allah'tır.) Allah zekâtın verilebileceği kişileri sekiz sınıfa ayırmıştır. Sen de bu sekiz sınıftan biri isen sana da zekâtın hakkın verilir.” (Ebu Dâvud, “Zekât”, 24.

18 “Müellefe-i kulûb” hakkında geniş bilgi için bk. Kallek, “Müellefe-i Kulûb”, DİA, XXXI, 475-476.

Hız. Peygamber'in (as) uygulamalarından, zekâtтан fon tahsis edilmek suretiyle kendilerine atıyye (ata/bağış) verilerek kalpleri İslâm'a ısındırılan müellefe-i kulûbün şu üç grup kişilerden oluştuğu anlaşılmaktadır;¹⁹

Müslümanlara zarar ve eziyet vermelerini önlemek ve İslâm düşmanlarına karşı kendilerinden faydalanılmak amacıyla gönülleri İslâm'a ısındırılmak istenilen önde gelen *gayri müslim* kişiler (*şerrinden korkulan gayri müslimler*).

Kavimlerinden müslüman olanların İslâm'da sabit kalmalarına engel olmalarını önlemek gayesiyle İslâm'a karşı meyilleri (istidad) olup da kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenilen önde gelen *gayri müslim* kişiler (*hayrı umulan gayri müslimler*).

İmanlarının zayıflığından dolayı tekrar küfre dönme ihtimali olup da kalpleri İslâm'a ısındırılmak istenilen yeni *mülüman olan* kişiler (*imanı güçlendirilmek istenilen yeni Müslüman olmuş kişiler*).

Yukarıdaki bilgiler dikkate alındığında müellefe-i kulûb sınıfı tamamen gayri müslim kişilerden oluşmayıp bunun içerisine yeni müslüman olmuş kişiler de girmektedir. Buna göre “*şerrinden korkulanlar*” ve “*hayrı umulanlar*” olarak nitelenen ilk iki grup gayri müslimlerden²⁰; “*imanı güçlendirilmek istenilen*” üçüncü gruptakiler ise İslâm'a yeni girmiş müslümanlardan oluşmaktadır.²¹

Hız. Peygamber (as), kötülüklerinden emin olmak, meyli olanların kalplerini İslâm'a ısındırmak ve yeni müslüman olanların imanlarını kuvvetlendirmek gayesiyle yukarıda sayılan üç grup insana; *iktizâ-ı hale* (zamanın şart ve icaplarına) göre ayette “*sadakât*” kavramıyla ifade edilen zekât fonundan bazı atıyyelerde (ata/bağış) bulunmuştur.²²

Hız. Peygamber'in (as), kalplerini İslâm'a ısındırmak için yukarıda sayılan üç grup insan için yapmış olduğu bu uygulama, Hız. Ebû Bekir'in hilâfetinin ilk dönemlerinde de devam etmiştir. Ancak, bir gün Hız. Peygamber'in (as) kendilerine (zekât fonundan) hisse verdiği müellefe-i kulûptan *Uyeyne b. el-Hısn* ile *Akra' b.*

19 Bk. Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, IV, 324-325; İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, II, 525-529; Kurtubî, *el-Câmi*, X, 262-263; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, II, 264; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 419; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 287; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, I, 315; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2575; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, IV, 117; Biltâcî, *Menhecü Ömer fi't-teşri'*, s. 176-177; Koçak, *Hız. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 46. Kallek, “Müellefe-i Kulûb”, *DİA*, XXXI, 475-476.

20 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, s. 719 (nr. 1963).

21 Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, I, 315; Zühaylî, *el-Fikhü'l-islâmî*, II, 871-872.

22 Bk. Şeybânî, *Kitâbü'l-asl/el-Mebûsât*, II, 155-156; Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, IV, 324-326; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'* II, 470; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, II, 265; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2575.

Hâbis, Hz. Ebu Bekir'e gelerek hisselerini yenilemek istemişler, Hz. Ebu Bekir de onların hisselerini yenileyerek tahsisatta bulunmuştur. Hz. Ebu Bekir'in ilgili şahısları kendisine yönlendirmesi ile olaydan haberi olan Hz. Ömer ise “İslâmiyet'in yayılıp güçlendiği ve müslümanların kuvvetlendiği”, dolayısıyla artık kendilerinin hoşgörüsüne ve yardımlarına ihtiyaç kalmadığı gerekçesiyle “Allah İslâm'ı aziz kıldı ve bizi, onların İslâm'a karşı olan hoşgörülerinden müstağni kıldı” diyerek Hz. Ebu Bekir'in yaptığı bu tahsisa karşı çıkmıştır. Hanefi kaynaklarında, Hz. Ebu Bekir tarafından da onaylanan (siyâset-i şer'iyeye dayalı) Hz. Ömer'in bu icthadı üzerinde sahâbenin *sükûtü icmâ* hâsıl olduğu söylenmiştir.²³

Kaynaklarda mezhep imamlarının görüşleri ile ilgili farklı isnadlar bulunmakla birlikte, müellefe-i kulûba zekâtan verilen payın düşmesi veya devam etmesi ile ilgili mezheplerde hâkim olan genel yaklaşım şöyledir;

Hanefî ve Malikilerin, bir görüşünde İmam Şafî'nin de içinde bulunduğu bir grup İslâm hukukçusu, müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin, müslümanların sayılarının az ve güçsüz olduğu Hz. Peygamber (as) dönemiyle sınırlı olduğunu, dolayısıyla “Bir hüküm, özel bir manadan (illetten) dolayı sabit olmuşsa bu özel mananın (illetin) ortadan kalkmasıyla hüküm de sona erer”²⁴ kaidesi gereğince uygulama alanı olmadığı için hükmün de sakıt olduğunu ve (bu yüzden müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin nesh edildiğini); diğer görüşünde İmam Şafî ve içlerinde Hanbelilerin de bulunduğu bir grup İslâm hukukçusu ise *hükmün kıyamate kadar baki olduğunu* ve Hz. Peygamber (as) dönemindeki gerekçelerin bulunması halinde müellefe-i kulûba her zaman zekât verilebileceğini kabul etmişlerdir.²⁵

23 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, IV, 325; Serahsî, *el-Mebsût*, III, 9; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî*, II, 470; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadir*, II, 265. Ayrıca bk. Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2575-2576; Karaman, *İctihad*, s. 68; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 301; Kallek, “Müellefe-i Kulûb”, *DİA*, XXXI, 475.

24 Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî*, II, 470. (والحكم متى ثبت معقولا بمعنى خاص ينتهي بذهاب ذلك المعنى) Ayrıca bk. Güzelhisârî, *Menâfiu'd-dekâik*, s. 319. (ان الحكم الشرعي مبني على علته فيانتهائها ينتهي)

25 Konuyla ilgili görüşler için bk. Şeybânî, *Kitâbü'l-asl/el-Mebsût*, II, 155-156; Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-embâl*, s. 719 (nr. 1964-1966); Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, IV, 325-326; Kurtûbî, *el-Câmi'*, X, 265-266; Serahsî, *el-Mebsût*, III, 9; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâî*, II, 470-471; Merginânî, *el-Hidâye*, I, 112; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadir*, II, 264; İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 463-464; Şîrâzî, *el-Mühezzeb*, I, 315; İbn Kudâme, *el-Muğni*, IV, 124-125; İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 419; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 287-288; Elmalılı, *Hak Dini*, IV, 2576-2577; Zühaylî, *el-Fikhü'l-islâmî*, II, 871-872; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 301-302; Kallek, “Müellefe-i Kulûb”, *DİA*, XXXI, 475.

II. HZ. ÖMER'İN MÜELLEFE-İ KULÛBLA İLGİLİ UYGULAMASININ FIKHÎ KEYFİYETİ HAKKINDA DOKTRİNDE İLERİ SÜRÜLEN GÖRÜŞLER

A. Genel Bakış

Hiz. Ömer'in tasarrufları içerisinde üzerinde en çok durulan ve tartışılan konulardan biri hiç şüphesiz, *müellefe-i kulûba* zekât fonundan pay verilmesini yasaklamasıdır. Bu yüzden Hiz. Ömer'in müellefe-i kulûb ile ilgili uygulaması, İslâm hukukunda belirli bir maslahata mebni meşru kılınan bir hükmün, o maslahatın (illetin) ortadan kalkması ile sona ermesi (*inhirâm*)²⁶ veya "hükmün illeti ile birlikte var veya yok olması/illet değiştiğinde hükmün de değişmesi"²⁷ bağlamında İslâm hukukçularının üzerinde önemle durduğu ve tartıştığı bir konu olmuştur.²⁸

Nitekim Hiz. Ömer'in müellefe-i kulûb ile ilgili uygulamasının fikhî keyfiyeti/hukukî niteliği hakkında doktrinde farklı görüşler ileri sürülmüştür. Kanaatimizce, bu konuda farklı görüş ileri sürülmesi Hiz. Ömer'in tasarrufunun farklı şekillerde tasavvurundan kaynaklanmaktadır. Nitekim "الحكم على الشيء فرع عن تصوره / *Bir konu hakkında hüküm vermek, önce onu doğru bir şekilde tasavvur etmeyi/anlamayı zorunlu kılar*" kaidesi gereğince hüküm, tasavvur üzerine bina edilmektedir.

İlgili kaynaklar incelendiğinde Hiz. Ömer'in *müellefe-i kulûb* ile ilgili söz konusu uygulamasının fikhî keyfiyeti hakkında klasik doktrinde ileri sürülen görüşleri; "hükmün sâkıt olduğu/neshedildiği" ve "hükmün geçici olarak askıya alındığı" şeklinde iki başlıkta ifade etmek mümkündür. Nitekim Hanefi hukukçuların öncülük ettiği bir grup fukaha Hiz. Ömer'in müellefe-i kulûb ile ilgili bu uygulamasını; "Bir hüküm, özel bir manadan (illetten) dolayı sabit olmuşsa bu özel mananın (illetin) ortadan kalkmasıyla hüküm de sona erer"²⁹ bağlamında el almışlar; Hanbelî fakihlerin öncülük ettiği diğer bir grup fukaha ise bu konuyu; "illetin değişmesi ile hükmün de geçici olarak askıya alınması"³⁰ bağlamında ele almışlardır.

26 İslâm hukukçuları, maslahatın kalkması ile hükmün de uygulamadan kalmasını, sözlükte "kesilmek ve helak olmak" anlamına gelen "inhirâm/انحرام" kavramı ile ifade etmişlerdir. (Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, I, 324; Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh (Medhal)*, II, 303; Atar, *Fıkıh Usûkû*, s. 299.)

27 Mahmesâni, *Felsefetü't-teşri'*, s. 154. (ان الحكم الشرعي المبني على علة يدور مع علته وجودا وعدما)

28 Konuyla ilgili bk. Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh*, II, 306-310; Medeni, *Nazarât fi fikhî'l-Farûk Ömer*, s. 45-54; Biltâci, *Menhecü Ömer fi't-teşri'*, s. 175-191; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 299-302; Koçak, *Hiz. Ömer ve Fıkıh*, s. 99-104; Koçak, *Hiz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 45-57; Köse, "Hiz. Ömer'in Bazı Uygulamaları", s. 15-29. Konuyla ilgili ayrıca bk. İzmirlî, *İlm-i Hilâf*, I, 98; Zerkâ, *el-Medhal*, I, 159; Zeydan, *el-Medhal*, s. 102-103; Atay, "Reformun Yöntemi", s. 20-21; Kotan, "Tarihselci Yaklaşımlar ve Sorunları", s. 419-420.

29 Kâsâni, *Bedâiü's-sanâi*, II, 470. (والحكم متى ثبت معقولا بمعنى خاص ينتهي بذهاب ذلك المعنى) Ayrıca bk. Güzelhisâri, *Menâfiü'd-dekâik*, s. 319. (ان الحكم الشرعي مبني على علته فيانتهائها ينتهي)

30 İbn Kudâme, *el-Muğni*, IV, 125.

İsimlendirme ve gerekçelendirmede bazı farklılıklar olsa da son dönem İslâm hukukçuları ve/ya İslâm hukuku araştırmacıları da Hz. Ömer'in müellefe-i kulûb ile ilgili bu uygulamasınının fikhî keyfiyeti ile ilgili klasik doktrinde Hanefilerin ve Hanbelîlerin öncülük etmiş oldukları görüşlere benzer görüşleri sürmüşlerdir.

Hz. Ömer'in nassın zahirine muhalif uygulamaları ile ilgili tipik örnek teşkil etmesi açısından bu konuda ileri sürülen görüşleri kısaca vermek uygun olacaktır. Ancak hemen belirtelim ki bu konuda ileri sürülen görüşleri kesin ve keskin bir çizgi ile birbirinden ayırmak mümkün değildir. Dolayısıyla bir başlık altında zikredilen görüşün başka bir başlık altında değerlendirilmesi de söz konusu olabilmektedir. Bu yüzden aşağıda yapacağımız tasnif, şahısların veya mezheplerin konuyla ilgili görüşlerinin ne olduğunun tespitinden ziyade bu konuda ileri sürülen farkı görüş ve değerlendirmelerin fikhî keyfiyetini tespit etmeye yönelik bir gruplandırma olacaktır.

Aşağıda kısaca bu görüşler üzerinde durulacaktır.

B. Konuyla İlgili Doktrinde İleri Sürülen Görüşler

Konuyla ilgili klasik doktrinde ve son dönem İslâm hukuk araştırmalarında ileri sürülen görüşleri dört farklı başlık altında ele almak mümkündür.

1. Hükmün Yürürlükten Kaldırıldığı Görüşü (İşkâtü'l-hüküm)

Bu görüşün özünü, teşri kılınma dayanağını (menât) oluşturan illetin sona ermesinden dolayı nass ile sabit olan hükmün, Hz. Ömer'in ictihadı ve bu ictihad üzerine hâsıl olan sahabe icma ile sâkıt olduğu, yani tamamen yürürlükten kaldırıldığı (neshedildiği) düşüncesi oluşturmaktadır.

Bu görüş, Hanefi hukukçuların da içerisinde bulunduğu İslâm hukukçularının çoğunluğu tarafından dile getirilmektedir. Bu görüşü savunan İslâm hukukçularına göre Hz. Ömer'in ictihadı ile müellefe-i kulûba zekât verilmesinin yasaklaması ve sahabenin buna itiraz etmemesi; müellefe-i kulûbün sadece Hz. Peygamber döneminde mevcut olduğu ve Hz. Ebu Bekir döneminde müellefe-i kulûbden kimsenin kalmadığı anlama gelmektedir. Bundan dolayıdır ki müellefe-i kulûba zekâttan pay verilmesinin hükmü, Hz. Ömer'in ictihadı üzerine vaki olan sahabenin (sükûtî) icma ile sâkıt olmuştur, yani tamamen yürürlükten kaldırılmıştır.³¹

31 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, IV, 325-326; Serahsî, *el-Mebsût*, III, 9; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi*, II, 470-471; Merğînânî, *el-Hidâye*, I, 112; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadir*, II, 265; İbn Nuceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 419;

Son dönem İslâm hukukçularından İzmirli İsmail Hakkı (1869-1946) da, Kur'an ile sabit olan bir hüküm olmasına rağmen Hz. Ömer'in maslahata (mesâlih-i mürseleye) itibar ederek müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini ıskât ettiğini (düşürdüğünü/kaldırdığını) söylemektedir.³²

Yukarıda ifade edildiği üzere kaynaklarda mezhep imamlarının konuyla ilgili yaklaşımları hakkında farklı isnadlar bulunmakla birlikte Hanefi mezhebinde hâkim olan görüş; Hz. Peygamber döneminde uygulanan müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin hükmünün Hz. Ömer'in uygulaması (ictihadı) ve bu uygulama üzerine vaki olan sahabe icmaı ile sâkit olduğu şeklindedir. Nitekim mezhebin kurucu imamlarından İmam Muhammed b. el-Hasen eş-Şeybânî (ö.189/805), *Kitâbü'l-asl/el-Mebsût*'ta şöyle demektedir:

“Sordum: Ne dersin, müellefe-i kulûba zekâttan pay vermek gerekli midir? Dedi ki: Hayır, bu uygulama Rasûlullah zamanında, onun insanları İslâm'a ısındırdığı dönemde geçerliydi ve onlara zekâttan pay veriyordu. Bu gün ise hayır!”³³

el-Câmiu's-sağîr'de ise İmam Muhammed şu ifadeyi kullanmaktadır:

“Zekâtlar sekiz sınıfa taksim edilir. Ancak (günümüzde) müellefe-i kulûb kalmamıştır.”³⁴

Hanefi geleneğinde genel olarak İmam Muhammed'in yukarıda naklettiğimiz görüşü esas alınmış ve daha sonra gelen Hanefi fakihler tarafından bu görüş bazı fikhî esas ve ilkeler ile temellendirilmeye çalışılmıştır.³⁵ Nitekim Hanefilerde hâkim olan “müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin sâkit olduğu” görüşünü benimseyen İbnü'l-Hümâm (ö. 861/1457)³⁶ ve İbn Âbidîn (ö. 1252/1836)³⁷ gibi muhakkık Hanefi fakihler, “hükmün ictihad veya icma ile sâkit olmasının, nass ile sabit olan hükmün neshedilmesi anlamına gelceği” şeklindeki itirazlara tafsilatlı olarak cevap vererek mezhebin hâkim görüşünü temellendirmeye çalışmışlardır.

İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 287-289.

Ayrıca bk. Şeybânî, *Kitâbü'l-asl/el-Mebsût*, II, 155-156; Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 124; Mâturidî, *Tefsîru'l-Mâturidî*, V, 405-407; İbn Kudâme, *el-Muğni*, IV, 124-125; Bilmen, *Hukuk-ı İslâmiyye*, IV, 117; Koçak, *Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 57

32 İzmirli, *İlm-i Hilâf*, I, 98.

33 Şeybânî, *Kitâbü'l-asl/el-Mebsût*, II, 155-156.

34 Şeybânî, *el-Câmiu's-sağîr*, s. 124.

35 Hanefi geleneğinde, İmam Mâturidî'nin “müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin sâkit olduğu” görüşünü temellendirmesi ile ilgili bir çalışma için bk. Okur, “Mâturidî'ye Nispet Edilen “İctihadî Nesh” Kavramına Hanefi Geleneği Perspektifinden Bir Bakış”, s. 541-546.

36 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, II, 265.

37 İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 287-289.

Burada İbnü'l-Hümâm ve İbn Âbidîn'in konuyla ilgili değerlendirmelerini kısaca vermek uygun olacaktır;

Muhakkık fakih İbnü'l-Hümâm, "müellefe-i kulûba zekât fonundan verilen payın sâkit olması hakkında sahabenin icmanın vaki olduğu" şeklindeki Hanefiler'in görüşlerinin; sahabenin, icmanın müstenedi olabilecek şu üç ihtimalden birini içeren bir delilin var olduğunu bildikleri ihtimaline/kabulüne dayandığını söylemektedir³⁸;

(1) Hüküm, Hz. Peygamberin vefatından önce neshedilmiştir (neshu'l-hüküm fî hayâtihî).

Bu delile göre sahabenin, Hz. Peygamber'in vefatından önce hükmün neshedildiğini bildiği kabul edilmekte ve bundan dolayı da Hz. Ömer'in ictihadı ile hükmün sâkit olduğu konusunda icma gerçekleşmiş olmaktadır.

(2) Hüküm, Hz. Peygamberin hayatı ile sınırlıdır. (takyîdü'l-hüküm bi hayâtihî).

Bu delile göre sahabenin, hükmün Hz. Peygamber'in hayatı ile sınırlı olduğunu bildiği kabul edilmekte ve Hz. Peygamber'in vefatı ile hükmün uygulama süresi sona erdiği için (Hz. Ömer'in ictihadı ile) hükmün sâkit olduğu/yürürlükten kaldırıldığı konusunda icma gerçekleşmiş olmaktadır.

(3) Hüküm, iletin sona ermesi gayesi ile konulmuş bir hükümdür. (Hükümün geçerlilik/yürürlülük süresi illetin sona ermesi ile sınırlıdır) Hz. Peygamberin vefatından sonra da illetin sona erdiği konusunda ittifak/icma gerçekleşmiştir. (sukûtü'l-hüküm bi zevâli'l-illet/ ev bi intihâi'l-illet)

Bu delile göre, hükmün illeti; İslâm'ın yüceltilmesi ve kuvvetlendirilmesidir. Bu ise, Müslümanların güçsüz olduğu Hz. Peygamber döneminde mevcut olan bir illettir. Bu dönemde illet mevcut olduğu için hüküm de uygulanmıştır. Ancak Allah İslâm'ı aziz/yüce kılınca müellefe-i kulûbun yardımına ihtiyaç kalmamış ve hükmün dayanağı olan illet sona ermiştir. Zira "Bir hüküm, özel bir manadan (illetten) dolayı sabit olmuşsa bu özel mananın (iletin) ortadan kalkmasıyla hüküm de sona erer."³⁹ Dolayısıyla bu delilin var kabul edilmesine göre sahabenin, hük-

38 İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadir*, II, 265. Ayrıca bk. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 419; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 287-289.

39 Kâsânî, *Bedâiü's-sanâi*, II, 470. (والحكم متى ثبت معقولا بمعنى خاص ينتهي بذهاب ذلك المعنى) Ayrıca bk. Güzelhisârî, *Menâfiü'd-dekâik*, s. 319. (ان الحكم الشرعي مبني على علته فيانتهانها ينتهي)

mün illetinin sona erdiğini bildiğinden dolayı Hz. Ömer'in ictihadı ile hükmün sâkit olduğu konusunda icma gerçekleşmiş olmaktadır.⁴⁰

İbnü'l-Hümâm'ın yukarıdaki açıklamalarından da anlaşıldığı üzere Hanefilere göre, bu üç gerekçeden birinin bulunması ile sahabe icmaı gerçekleşmiş olmakta ve sahabe icmasının gerçekleşmesi ile de müellefe-i kulûba zekâtan pay verilmesinin hükmü sâkit olmuş (yani neshedilmiş) olmaktadır.

Muhakkık fakihlerin sonuncusu olarak kabul edilen İbn Âbidîn ise, "Hz. Ömer'in ictihadı ile müellefe-i kulûba zekâtan pay verilmesinin sâkit olduğu ve bu ictihad üzerine sahabenin icmainın vâki olduğu" şeklindeki Hanefi mezhebini görüşünü büyük oranda İbnü'l-Hümâm'dan nakletmekte ve *Dürru'l-muhtâr* metninde zikredilen sahabe icmaı ile hükmün sâkit olmasının gerekçeleri/delilleri ve bu konuda vaki olan sahabe icmainın müstenedi/dayanağı hakkında geniş açıklamalar yapmaktadır.⁴¹

Dürru'l-muhtâr ve *Haşiyesi Reddül-muhtâr*'da ifade edildiği üzere, Hanefilerin, "müellefe-i kulûba zekâtan pay verilmesinin sahabe icmaı ile sâkit olduğu" şeklindeki görüşlerinin biri "illetin sona ermesinden dolayı hükmün de sona ermesi", diğeri ise "hükmün Hz. Peygamber döneminde Muaz Hadisi ile neshedildiği" olmak üzere iki temel gerekçesi bulunmaktadır.⁴²

İbn Âbidîn'in konuyla ilgili açıklamalarından anlaşıldığı üzere, müellefe-i kulûba zekâtan pay verilmesinin sâkit olduğu hakkında sahabenin icmainın vaki olduğunu söyleyen Hanefilerin, bu icmaın müstenedi/dayanağı hakkında ileri sürdükleri iki delil bulunmaktadır;

Birincisi Hz. Ömer'in Hz. Ebu Bekir'e gelerek zekâtan paylarının yenilenmesini isteyen *Uyeyne b. el-Hısn* ile *Akra' b. Hâbis*e okuduğu: "*De ki: Hak, Rabbinizdendir. Artık dileyen iman etsin, dileyen inkâr etsin*"⁴³ ayetidir.⁴⁴

İkincisi ise Muaz hadisidir. Bu delile göre Hz. Peygamber'in kendisini Yemen'e vali olarak gönderirken Muaz'a söylediği; "... onlara Allah'ın zenginlerinden alınıp fakirlerine verilen sadakayı/zekâtı kendilerine farz kıldığını bildir..."⁴⁵ ifadelerinde

40 Kâsânî, *Bedâi'us-sanâi*, II, 470; İbnü'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadîr*, II, 265. Ayrıca bk. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 419; İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, III, 287-289.

41 Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, III, 287-289.

42 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, III, 287-289.

43 *Kehf*, 18/29.

44 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, III, 288. Ayrıca bk. İbn Nüceym, *el-Bahru'r-râik*, II, 419.

45 Buhârî, "Fezâilü's-sahabe", 8, "Zekât", 1, 3, 41; Müslim, "İman", 29, 31; Nesâî, "Zekât", 1, "Sıyâm", 1; İbn Mâce, "Zekât", 1.

geçen “fakirler” ile kastedilen kişiler, “Müslüman fakirler”dir. Dolayısıyla bu delile göre kâfir veya zengin olan müellefe-i kulûba zekât verilemez.⁴⁶

İbnü'l-Hümâm ve İbn Âbidîn'in, “müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin sâkıt olduğu” şeklindeki Hanefilerin görüşü ile ilgili değerlendirmelerinin özeti şudur;

Hanefilere göre, Hz. Ömer'in ictihadı üzerine vaki olan sahabe icmaı ile ayetin müellef-i kulûbla ilgili hükmü neshedilmiştir. Ancak nesh, doğrudan ictihad ve/ya icma ile değil, icmanın müstenedi olan ayet ve hadislerle olmuştur.

Diğer taraftan Hanefi geleneğinin önemli isimlerinden İmam Mâturîdî (ö. 333/944), Hz. Peygamber'in, müellefe-i kulûb kapsamında birçok gayr-i Müslime zekâtta atiyede/bağışta bulunduğunu, ancak bu uygulamanın Hz. Ömer'in ictihadı ve Hz. Ebu Bekir'in uygulaması ile kaldırıldığını, bunun ise *ictihad ile ayetin neshinin (ictihâdî nesh) cevazına delil olduğunu* söylemektedir. Nitekim o, Ueyyne b. Hıns ve Akra' b. Habis'in Hz. Ebu Bekir'e gelerek daha önce aldıkları paylarla ilgili senetlerini (hatt) yenilemek istediklerini, ancak Hz. Ömer'in bunları reddettiğini ve müellefe-i kulûba zekât vermeyi kaldırdığını ifade ettikten sonra şöyle demektedir;

“Biz bu olaya bakarız. Çünkü Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer'in ictihadına ve uygulamasına karşı çıkmamıştır. Bu ise, Hz. Ebu Bekir'in Hz. Ömer'in ictihad ve uygulamasına katıldığını göstermektedir. Bu ikisinin sözü bizim için hucdet/delil olarak yeter. Bizim için, Hz. Ömer'in ictihadı ve uygulaması ile müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin kaldırıldığını destekleyen iki delil daha vardır.

Birincisi: Hz. Peygamber, Müslümanların sayısı az ve zayıf oldukları için müşriklerden bazıları ile anlaşma yapardı. Ancak, İslâm izzet bulup güçlenince onlarla yaptığı anlaşmayı bozar ve onlara harp açılmasını emrederdi.

İkincisi ise “Yeryüzünde düşmanı tamamıyla sindirip hâkim duruma gelmedikçe, hiçbir peygambere esir almak yakışmaz.” (Enfâl, 7/167) ayetidir.

Mâturîdî'ye göre bu iki olayda, daha sonra Müslümanların güçlenmesiyle önceki hüküm/uygulama kaldırılmıştır. Ayrıca bu ayette (Enfâl, 7/167), *daha önce var olan illetin ortadan kalkmasından dolayı ictihadla neshin caiz olduğuna da delalet vardır.* Böylece neshin farklı şekillerde gerçekleşebileceği bilinmiş olmaktadır.⁴⁷

46 İbn Âbidîn, *Reddül-muhtâr*, III, 288-289.

47 Mâturîdî, *Tefsîru'l-Mâturîdî*, V, 405-407.

İbnü'l-Hümâm ve İbn Âbidîn'in gibi muhakkık Hanefiler her ne kadar; "ictihad veya icma ile nassın neshi mümkün değildir" şeklindeki bir itirazdan kurtulmak için "müellefe-i kulûba zekâtan verilen payın sâkıt olduğu hususunda sahabenin icmaı hâsıl olmuştur" şeklindeki icma görüşlerini, "hüküm icma ile değil, icmanın müstenedi olan ayet ve/ya hadislerle neshedilmiştir" şeklinde izah etmeye çalışsalar da; Hanefiler, "ictihad veya icma ile nassın neshedildiğini" ileri sürdükleri şekilde şiddetli itiraz ve eleştirilerle maruz kalmışlardır.

Nitekim Hanefilerin "müellefe-i kulûbla ilgili hüküm sâkıt olmuştur" şeklindeki görüşlerine itiraz edenlerden biri de, Hanefi fihhının muteber kaynaklarından Hidâye'nin şârihlerinden Ekmeleddin el-Bâbertî'dir (ö. 786/1384). Bâbertî, konuyla ilgili Uyeyne b. Hıns ve Akra' b. Habis ile Hz. Ömer arasında geçen meşhur olayı ve Hanefilerin görüşünü kısaca özetledikten sonra, Kitap ile sabit olmasına rağmen, Hanefi fakihler tarafından Hz. Peygamber'in vefatından sonra müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin sâkıt olmasının fıkıh usulü ilkeleri açısından kabul edilemeyecek şekilde temellendirilmeye çalışıldığını, ancak kendisinin bu temellendirmelere katılmadığını ifade etmektedir.

Bâbertî, "müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin sâkıt olduğu" şeklindeki görüşün Hanefi fakihler tarafından iki şekilde temellendirildiğini söyleyerek bu gerekçelere cevap vermekte ve reddetmektedir;

1) "Bazıları, icmanın da Kitap gibi kat'i/kesin bir hüccet/delil olmasına binaen Kitap ile sabit olan bir hükmün icma ile neshedilmesinin cevazını irtikâp ettiler. Oysaki böyle bir temellendirme mezhebin kabulleri açısından sahih değildir. Çünkü Hanefilere göre icma ile nesh caiz değildir."

2) "Bazıları bunun, illetin sona ermesinden dolayı hükmün de sona ermesi kabilinden olduğunu söylediler. Onlara göre bu durum, vaktinin/gündüzün sona ermesinden dolayı oruç tutmanın cevazının da sona ermesine benzemektedir. Bunlara ise şöyle cevap verilmiştir; Hüküm, beka (varlık) konusunda illete muhtaç değildir. Nitekim tavafta *remel* ve *ıztıbanın* illeti sona erdiği halde bunların hükmü devam etmektedir. Dolayısıyla illetin sona ermesi hükmün sona ermesini gerektirmez."⁴⁸

Müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin sâkıt olması ile ilgili yukarıdaki iki görüşü naklettikten sonra Bâbertî, kendisinin de katıldığı şu görüşü hocasının hocası Abdülaziz el-Buhârî'nin (ö. 730/1330) ağzından şöyle nakletmektedir;

48 Bâbertî, *el-İnâye*, II, 260.

“Bu konuda en güzel olan şöyle söylenmesidir; Bu (yani Hz. Ömer’in ictihadı ve uygulaması) Hz. Peygamber zamanında var olan illetin takriridir/dikkate alınmasıdır. Şöyle ki, Hz. Peygamber zamanında onlara (müellefe-i kulûb) zekât fonundan pay verilmesinden maksad, bu dönemde ehl-i küfrün galip/güçlü olmasından dolayı zayıf olan İslâm’ı güçlendirmek/yüceltmek (i’zâz-ı İslâm) içindi. O dönemde İslâm’ın güçlendirilmesi/yüceltilmesi, müellefe-i kulûbtan olan kişilere zekât vermekle gerçekleşiyordu. Ne zamanki ehl-i İslâm galip oldu/güçlendi, şartlar değişti ve İslâm’ın güçlendirilmesi onlara zekâttan pay verilmemesi ile gerçekleşmiş oldu. Dolayısıyla İslâm’ın güçlendirilmesi/yüceltilmesi Hz. Peygamber zamanında onlara zekâtın verilmesi ile, bu zamanda ise onlara zekâtın verilmemesi ile gerçekleşmiş olmaktadır. Burada asıl maksad (illet), İslâm’ın güçlendirilmesidir/yüceltilmesidir. Bu ise her zaman bakidir. Dolayısıyla ayetin hükmü neshedilmemiştir... Bu durum, *âkileye* diyetin vacip kılınmasına benzemektedir. Nitekim Hz. Peygamber döneminde diyet, aşirete/kabileye (kâtilin akrabalarına) vacip iken onun vefatından sonra divan ehline vacip olmuştur. Çünkü âkileye diyetin vacip kılınmasının sebebi olan yardımlaşmak Hz. Peygamber döneminde ışret/akrabalık ile Hz. Peygamber’in vefatından sonra ise divan ehli ile gerçekleşmektedir. Dolayısıyla Hz. Peygamber’in vefatından sonra diyetin divan ehline vacip kılınması, (Hz. Peygamber dönemindeki uygulamayı) bir nesh olmayıp, aksine diyetin vacip kılınma gerekçesi olan mananın/illetin, yani yardımlaşmanın dikkate alınmasıdır. Müellefe-i kulûb ile ilgili durum da bunun aynıdır. Bana göre bu açıklama (yukarıda neketlediğimiz iki yorumdan) daha güzeldir.”⁴⁹

Hanbelî fakih İbn Kudâme’ye (ö. 620/1223) göre ise, “müellefe-i kulûba zekâttan pay verilmesinin sâkit olduğu” görüşünü savunanlar açısından hükmün sâkit olmasının gerekçesi/dayanağı Hz. Ömer’in ictihadı ve buna bağlı olarak gerçekleşen sahabe icmaıdır. İctihad veya icma ile hükmün sâkit olduğunu söylemek ise “ictihad veya icma ile ayetin hükmünün neshedildiği” anlamına gelmektedir ki usûl-i fıkıh kaideleri açısından bunun kabul edilmesi mümkün değildir.⁵⁰

Son dönem İslâm âlimlerinden Muhammed Hamîdullah (ö. 2002) da Hanefîlerin savunduğu bu görüşle ilgili şu değerlendirmeyi yapmaktadır;

“Bizzat Resûlullah ve ondan sonra da halifesi Hz. Ebu Bekir tarafından ‘hüküm tatbik edilmiş bir Kur’ân ayetinin’ Halife Hz. Ömer tarafından ilğâ edildiğini söylemek büyük bir cesaret işidir. Bir kısım Hanefî hukukçuların burada söz konusu edilen görüşleri, ya devletin duyduğu ihtiyaçlardaki sebeplerin derinliğini

49 Bâbertî, *el-İnâye*, II, 260-261.

50 İbn Kudâme, *el-Muğni*, IV, 124-125.

anlayamamaktan ve yahut da Halife Ömer'in bu tasarrufundaki hikmet ve manayı görememekten ileri gelse gerektir... İbn Rüşd, *Bidâye*⁵¹ adlı eserinde bize bildirilmektedir ki, sadece İmam Şâfiî değil, hatta bizzat İmam Ebû Hanife bile, mezkûr âyetin bu kısmında yer alan hükmün hiçbir şekilde ilğâ edilmediğini, her zaman söylemişler ve bundan sonra da asla ilğâ edilmeyeceğini ifade etmişlerdir.⁵²

Hanefilerin, “müellefe-i kulûb ile ilgili hüküm sâkit olmuştur” şeklindeki görüşleri ile ilgili yukarıdaki itiraz ve tenkitlerin, Hanefilerin kabul ettiği nesh anlayışı açısından da haklılık payı vardır. Nitekim Hanefiler neshi, “*Allah'ın birinci hükmün uygulanması için belirlemiş olduğu vaktin/sürenin sona erdiğinin beyan edilmesi*”⁵³ olarak tanımlamaktadırlar. Dolayısıyla “illetin sona ermesi ile hüküm sâkit olmuştur” ifadesi, Hanefilerin yapmış olduğu “hükmün uygulanması için belirlenen sürenin sona ermesi” şeklindeki nesh tanımı ile örtüşmektedir.

2. Hükmün Tağyîr/İptal/Nesh Edildiği Görüşü (İbtâlü'l-hükm ev neshu'l-hükm)

Bu görüşün özünü, illetin veya maslahatın ya da sosyal şartların değişmesine bağlı olarak Hz. Ömer'in önceki hükmü iptal ve ilğâ ederek değişen maslahat ve şartlara göre yeni bir hüküm koyması (inşası) düşüncesi oluşturmaktadır. Bu görüşü savunanlara göre, Hz. Ömer'in maslahata dayalı ichtihadı (yeni hüküm) ve buna bağlı olarak gerçekleşen *sükûtî icma* ile önceki hüküm (âyetin hükmü) iptal edilmiş/neshedilmiş, böylece yeni hüküm yürürlüğe konulmuştur.

Bu görüş, özü itibarıyla, Hz. Ömer'in ichtihadı ve bu ichtihad üzerine meydana gelen sahabe icma ile “hükmün sâkit olduğu/neshedildiği” konusunda (Hanefilerin öncülük ettiği) bir önceki görüşle örtüşmektedir.

Bu görüş sahiplerine göre, Hz. Ömer'in nassın zahirine muhalif olan ichtihad ve tasarrufları, “toplumsal şartların ve maslahatın değişmesine bağlı olarak zamanın şart ve icaplarına göre nassla sabit olan şer'i hükümlerin de değişmesi gerektiği” şeklindeki reformcu (yeniden yapılanmacı) düşünce için bir dayanak oluşturmaktadır.⁵⁴

51 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 463-464.

52 Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, 973.

53 Bk. Debûsî, *Takvîmü'l-edille*, s. 229; Serahsî, *Usûl*, II, 54; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, III, 300; Semerkandî, *Mizânü'l-usûl*, I/II, s. 1049. Ayrıca bk. Apaydın, *İslâm Hukuk Usulü*, s. 279.

54 Bu yönde dile getirilen iddiaların değerlendirmeleri için bk. Bûtî, *Davâbitü'l-maslahah*, s. 127-129; Biltâcî, *Menhecü Ömer fi't-teşri'*, s. 186-191; Koçak, *Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 45-57; Köse, “Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları”, s. 15-29; Çeker, “Bazı Mülâhazalar”, s. 52-53.

Görüşler arasında bazı farklılıklar olmakla birlikte genel olarak bu iddia; Hüseyin Atay⁵⁵, Mehmet Said Hatipoğlu⁵⁶, Muhammed Âbid el-Câbirî (ö. 2010)⁵⁷, İlhami Güler⁵⁸ gibi son dönem bazı çağdaş ilahiytaçı-akademisyen bilim adamları ve düşünürler tarafından dile getirilmektedir.

Konuyla ilgili bu yöndeki iddialar ve görüşler hakkında fikir vermesi açısından yukarıda isimleri zikredilen şahıslardan bazılarının görüşlerini vermek uygun olacaktır.

1- Hüseyin Atay:

Hüseyin Atay, “**Dini Düşüncede Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık**” isimli makalesinde, “reform”, “tecdid”, “bid’at”, “ictihad”⁵⁹ kavramları üzerinde geniş açıklamalarda bulunmakta, dini doğru anlamanın temelini “düşünmeye” dayandığını, dinin güncellenmesinin, yani günümüze hitap etmesinin ise “reform” ile mümkün olduğunu ifade etmekte ve makalesinde açmış olduğu “Hz. Ömer’in Reformları/İctihatları” başlığı altında Hz. Ömer’in ictihad ve tasarrufları ile ilgili değerlendirmelere yer vermektedir.

“İslam’da en büyük İnkılapçı (müceddid), yenilikçi, Hz. Ömer’i görmek lazımdır.” diyen Hüseyin Atay, Hz. Ömer’in reform/tecdid anlayışına müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklamasını örnek olarak vermekte ve bu konuda şu değerlendirmeleri yapmaktadır;

“Yeni müslüman olanlara -zengin de olsalar- zekâttan pay verilirdi ki, başkalarının kıskırtmalarına kapılıp İslâm’a düşman olmayıp Müslümanlıklarına devam etmeye özendirilirler. Buna dair âyet Hz. Peygamber zamanında lafzı (sözlük) anlamına göre uygulanmıştı. Hz. Ebu Bekr devlet başkanı olunca, Hz. Ömer’i mâlî işlere memur etmişti. Hz. Peygamber zamanında zekât alan zenginler, Ebu Bekr’e gelip haklarını istediler; Ebu Bekr onları Ömer’e gönderdi. Ömer ise onlara zekâttan paylarını vermemiştir: “Artık sizi boşuna beslemeye gerek yok. Biz şimdi artık güçlü durumdayız” diye cevap verince, onlar tekrar Ebûbekr’e giderler. Ancak Ebû Bekr: ‘Ömer ne dediyse öyledir’ der. *Böylece Ömer, Hz. Peygamber’in sözkonusu âyeti uygulamasını değiştirir.* Ebu Bekr ve diğer ileri gelen Müslümanlar (bunların içlerinde Hz. Ali de vardır), Ömer’in bu uygulamasını onaylarlar. Bu ola-

55 Atay, “Reformun Yöntemi”, s. 20-21;

56 Hatiboğlu, “İslâm ve Değişim”, s. 8-10.

57 Câbirî, *Yeniden Yapılanma*, s. 54-60, 62-63.

58 Güler, *Sabit Din Dinamik Şeriat*, s. 8, 32, 36, 80, 184, 191.

59 Atay, “Reformun Yöntemi”, s. 3-10.

yı eserlerimde daha çok açıkladım. Bunu herkes biliyor, ancak kimse bundan bir anlam çıkaramıyor. Çıkarmaya da akıl yormuyor ya da tenezzül etmiyor. Hz. Ömer öyle yaptığı zaman, Hz. Peygamber'in ölümünden henüz bir yıl geçmemişti. *Şimdi bin dört yüz yıl geçmiş olduğu halde, bin dört yüz yıl önceki bir müctehid sözünü hâlâ o zamanki uygulamasına tıpa tıp uygulamak ve onun en iyi dindarlık olduğuna inanmak, düşünmeye tenezzül etmemekle nitelendirilmesi gerekmez mi?*⁶⁰

Yukarıdaki ifadelerinden de anlaşılacağı üzere Hüseyin Atay, Hz. Ömer'in müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklamasını, "zamanın ve şartların değişmesiyle hukukun da değişmesi gerektiği" şeklindeki reformist düşünceye dayanak olarak kullanmaktadır. Ancak Hz. Ömer'in uygulamalarının reformist düşünceye dayanak olarak kullanılması mümkün değildir. Çünkü bizzat Atay'ın, "Böylece Ömer, Hz. Peygamber'in sözkonusu âyeti uygulamasını değiştirir" şeklindeki görüşleri, Hz. Ömer'in ayetin nassını veya hükmünü değil, uygulamasını değiştirdiğini ifade etmektedir. Bu yorum ise, "illetin bulunmamasından dolayı hükmün askıya alınması gerektiğini" söyleyen aşağıda üçüncü maddede ifade edilen görüşle örtüşmektedir.

2- Mehmet Said Hatipoğlu:

Mehmet Said Hatipoğlu, "İslâm ve Değişim" isimli makalesinde, Kur'an-ı Kerim'in yirmi üç yıllık nüzul süresi boyunca muamelatla ilgili hükümlerde neshin mevcudiyetinin Kur'anî bir gerçeklik olduğunu ve vahyin devam ettiği Hz. Peygamber döneminde bu vakianın (hükümlerin neshedilmesinin) gayet tabii karşılandığını, Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise beşeri iradenin vahye (yani muamelatla ilgili hükümlere) müdahalesinin geçerli olup olmayacağını gündeme geldiğini söylemekte ve "maslahatın/illetin değişmesiyle hükmün de değişmesi gerektiği" düşüncesini Hz. Ömer'in Müellefe-i kulûbla ilgili uygulaması ile destekleyerek şu görüşleri dile getirmektedir;

"Değişme fikrinin ihtilaf doğurduğu devre Hz. Peygamber sonrasıdır. Bu dönemde beşeri iradenin vahye müdahalesinin geçerli olup olmayacağı gündeme gelmiş, pek çok Müslüman âlim Kur'an hukukunun Peygamber sonrasında artık değişmezlik kazandığını ileri sürerken az sayıdakiler bu değişmenin hukuki sahadada geçerli olduğunu kabul etmişlerdir... Kur'an'ın bütün hükümlerinin insanların maslahatı için konulduğunu prensib olarak kabul eden (bu az sayıdaki) âlimler, maslahata uymaz duruma gelen hükümlerin değiştirilebileceğini iddia etmişler-

60 Atay, "Reformun Yöntemi", s. 20-21.

dir... Her ne kadar bu görüşün yazıya geçirilişi asırlarca gecikmiş olsa da, fiilen tatbikinin ilk halifeler devrine kadar indiğini biliyoruz. Mesela 9. Tevbe, 60. ayette geçen *el-müellifetü kulûbuhüm* maddesine tabi olunarak, Hz. Peygamber devrinde, Müslim veya gayr-i Müslim olsun, İslam'a kalpleri ısındırılacak kimselere devlet maliyesinden verilmekte olan tahsisat buna ihtiyaç kalmadığı düşüncesiyle Hz. Ömer zamanında kesilmiştir.”⁶¹

Hatiboğlu'nun görüşlerinin özeti şudur:

“Maslahat/illet değişince hüküm de değişir” ilkesi gereğince Hz. Peygamber döneminde muamelatla ilgili hükümler vahiy (nass) ile değiştirilmiştir (nesih). Hz. Peygamber'in vefatından sonra ise vahiy kesildiği için aynı ilke gereğince muamelatla ilgili hükümlerin ictihad ile değiştirilmesi mümkündür. Bunun tipik örneğini Hz. Ömer'in müellefe-i kulûbla ilgili uygulaması oluşturmaktadır.”

Atay ve Hatiboğlunun yukarıdaki ifadelerinden anlaşıldığı üzere, “maslahat” eksenli ictihad ile şer’î hükümlerin zamanın şart ve icaplarına göre tamamen yürürlükten kaldırılamamasında şer’an bir engel bulunmamaktadır. Diğer taraftan bu görüş, bir önceki başlıkta ifade ettiğimiz Maturîdî’ye nispet edilen “ictihadî nesih” düşüncesi ile de kısmen örtüşmektedir. Ancak, Mâturîdî, ictihad ile neshin cevazını, Hz. Ömer'in uygulamasını Hanefi görüşü bağlamında “geriye dönük temellendirmek” için ileri sürerken, “maslahatın değişmesi ile hüküm de değişir” veya “maslahata mebni muamelatla ilgili hükümler bu maslahatın değişmesi ile ictihad ile yürürlükten kaldırılabilir/neshedilebilir” görüşünü savunan günümüz araştırmacıları, Hz. Ömer'in müellefe-i kulûb ile ilgili uygulamasına “ileriye dönük problem çözücü” bir işlev yüklemekte ve reformist (yeniden yapılandırıcı) düşünceye dayanak olarak kullanmaktadırlar.⁶²

3. Hükümün Geçici Olarak Askıya Alındığı Görüşü (*İkâfû'l-amel bi hükmi'n-nass bi sebebi ademi'l-illet*)

Bu görüşün özünü, illetin ortadan kalkmasından dolayı Hz. Ömer'in nassın hükmü ile amel edilmesini geçici olarak durdurduğu, yani askıya aldığı (ikâfû'l-amel) düşüncesi oluşturmaktadır. Bu görüş sahipleri düşüncelerini aşağıda ifade edilen fıkıh usulü kaidelerine dayandırmaktadırlar;

“*Hüküm, illeti ile beraber vardır veya yoktur/Hüküm, varlık ve yokluk açısın-*

61 Hatiboğlu, “İslâm ve Değişim”, s. 8-9.

62 Okur, “Mâturîdî’ye Nispet Edilen “İctihadî Nesh” Kavramına Hanefi Geleneği Perspektifinden Bir Bakış”, s. 544.

dan illeti/sebebi ile deveran eder; (Dolayısıyla illet/sebeup varsa hüküm vardır), illetin/sebebin ortadan kalmasıyla hüküm de sona ermiş olur”⁶³; “Belirli bir illete bina edilen hükmün varlığı ve yokluğu bu illetin varlığı ve yokluğuna bağlıdır/illet bulununca hüküm bulunur, illet ortadan kalkınca hüküm de kalkar”⁶⁵; “Hükümler her zaman için sabittir ve onlar mutlak surette sebeplerine tabidirler; (sebepler bulununca hükümler de bulunur, sebepler zail olunca hükümler de zail olur.”⁶⁶

İzah ve gerekçelendirmelerde bazı farklılıklar olmakla birlikte bu görüş özü itibarıyla, “kamu otoritesinin mubah olan bir hüküm ile amel edilmesini yasaklaması” noktasında bir sonraki görüşle örtüşmektedir.

Bu görüş sahiplerine göre, Hz. Ömer'in uygulaması hükmün ibtali (nesh) değil, illetin zevalinden/olmamasından/gerçekleşmemesinden dolayı hükmün geçici olarak askıya alınmasıdır. Dolayısıyla illetin avdet etmesiyle, yani müellefe-i kulûb kapsamına giren kişilere zekât fonundan pay verilmesini gerektirecek maslahatın oluşmasıyla asli hükme tekrar dönmek her zaman mümkündür.⁶⁷

Bu görüşü, klasik İslâm hukuku doktrininde özellikle Hanbeli hukukçular dile getirmektedir.⁶⁸ Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi Hanefilerden Hidâye şarihi Ekmeleddin el-Babertî (ö. 786/1384) de bu görüşe katılmaktadır.⁶⁹ Maliki fakih İbn Rüşd'un (ö. 595/1198), Hz. Ömer'in müellefe-i kulûb ve benzeri konulardaki nassın zahirine muhalif uygulamalarının temelinde kamu yararı (maslahat) oldu-

63 Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, II, 265, 266; Serahsî, *Usûl*, II, 180; İbn Abdüsselâm, *Kavâid*, II, 7; Şâtübî, *el-Muvâfakât*, II, 138; Şevkânî, *İrşâdü'l-fühûl*, s. 374; Miras, *Tecrid-i Sarih*, V, 329; Zerkâ, *el-Medhal*, II, 872, 905; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 115.

64 Bu kaideyle ilgili bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, II, 265, 266; Serahsî, *Usûl*, II, 180; İbn Abdüsselâm, *Kavâid*, II, 7; Şâtübî, *el-Muvâfakât*, II, 138; Şevkânî, *İrşâdü'l-fuhûl*, s. 374-375; Miras, *Tecrid-i Sarih*, V, 329; Zerkâ, *el-Medhal*, II, 872, 905; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 115-116, 118.

الحكم يدور مع علته وجودا و عدما / الاصل دوران الحكم مع العلة وجودا و عدما
الحكم الشرعي يدور مع علته فيثبت عند ثبوتها وينتفى بانقائه

65 Mahmesânî, *Felsefetü't-teşri'*, s. 154. (ان الحكم الشرعي المبني على علة يدور مع علته وجودا و عدما)

66 Şâtübî, *el-Muvâfakât*, II, 286.

فلاحكام ثابتة تتبع اسبابها حيث كانت باطلاق

67 Bk. Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, s. 719; Bâbertî, *el-Înâye*, II, 260-261; İbn Kudâme, *el-Muğni*, IV, 124-125; Seyyid Bey, *Usûl-i Fikih*, II, 308; Seyyid Bey, *Fikih Usulü*, s. 12, 14; Zerkâ, *el-Medhal*, I, 159; Devâlibî, *el-Medhal*, s. 320-321; Zeydan, *el-Medhal*, s. 102-103; Medenî, *Nazarât fi fikhi Ömer*, s. 52; Biltâcî, *Menhecü Ömer fi't-teşri'*, s. 180-181; Büti, *Davâbitü'l-maslaha*, s. 130-131; Karaman, *İslâm Hukuk Tarihi*, s. 108; Koçak, *Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, s. 51; Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 77; Atar, *Fikih Usûlü*, s. 302; Köse, “Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları”, s. 24; Bakkal, “Makâsîd ü-ş-şeria ve Sosyal Değişim”, s. 377; Apaydın, “Fikih Usulünün Temel Kabulleri ve Tarihselcilik”, s. 354; Erturhan, *İslâm Ceza Hukuku*, s. 127; Türcan, *Norm-Amaç İlişkisi*, s. 228-230; Kotan, “Tarihselci Yaklaşımlar ve Sorunları”, s. 149-420. Ayrıca bk. Dönmez, “Maslahat”, *DİA*, XXVIII, 85-86.

68 Bk. İbn Kudâme, *el-Muğni*, IV, 124-125.

69 Bâbertî, *el-Înâye*, II, 260-261.

ğu, dolayısıyla maslahatın varlığı veya yokluğuna bağlı olarak hükmü uygulayıp uygulamamanın devlet başkanının yetkisinde olduğu⁷⁰ şeklindeki ifadeleri de bu görüşü desteklemektedir.

Mustafa Ahmed ez-Zerkâ (ö. 1999)⁷¹, Muhammed Mustafa Şelebî⁷², Muhammed Maruf ed-Devâlîbî (ö. 2004)⁷³, Subhî Mahmesânî (ö. 1986)⁷⁴, Abdülkerim Zeydan (ö. 2014)⁷⁵, Muhammed Biltâcî⁷⁶, Abdülkadir Şener⁷⁷, Mehmet Erdoğan⁷⁸, Saffet Köse⁷⁹ ve Şevket Kotan⁸⁰ gibi son dönem İslâm hukukçularının büyük çoğunluğu da bu görüşü savunmaktadırlar.

İlletin veya hükmün uygulama alanının bulunmamasından dolayı hükmün geçici olarak askıya alındığını söyleyen bu görüş, esas itibarıyla klasik doktrinde bu görüşü savunan Hanbelilerin görüşüne dayanmaktadır. Nitekim Hanbelî fakih İbn Kudâme (ö. 620/1223), Hz. Ömer'in, müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklaması ile ilgili Hanefilerin ileri sürdüğü "hükmün sâkıt olduğu/neshedildiği" şeklindeki görüşü verdikten sonra, "hükmün geçici olarak askıya alınması" şeklindeki Hanbelilerin görüşü hakkında şunları söylemektedir;

70 İbn Rüşd, *Bidâyetü'l-müctehid*, I, 463-464.

71 Zerkâ, *el-Medhal*, I, 159.

72 Şelebî, *Ta'lîlü'l-ahkâm*, s. 37-38, 316.

73 Devâlîbî, *el-Medhal*, s. 320-321.

74 Mahmesânî, *Felsefetü't-teşrî*, (Tağyîrû'n-nusûs) s. 155-156.

Saffet Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış" isimli çalışmasında Mahmesânî'yi, "zamanın ve şartların değişmesiyle hukukun da değişmesi gerektiği" ilkesinden hareket eden ve "maslahatın ya da aklın nass üzerine hakem kılınması (aklın nassa tahkimi)" çerçevesinde gelişen *modernist* yaklaşım içerisinde değerlendirmektedir. (Bk. Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları", s. 14, 15, 17.)

Ancak bizim kanaatimiz, Mahmesânî'nin *modernist/reformcu* yaklaşımdan ziyade, "illetin bulunmamasından dolayı hükmün askıya alınması gerektiğini" savunan görüş içerisinde değerlendirilmesinin daha isabetli olacağıdır. Çünkü Mahmesânî'nin *modernist* görüşe göz kırpan, "illetin sona ermesinden dolayı hükmün de sâkıt olması" şeklinde (Hanefilerin görüşü ile örtüşen) bir yaklaşıma sahip olmakla birlikte (Mahmesânî, *Felsefetü't-teşrî*, s. 155-156) bizzat kendisi, "ان الحكم الشرعي المبني على علة يدور مع علته وجودا و عدما / Belirli bir illete bina edilen hükmün varlığı ve yokluğu, bu illetin varlığı ve yokluğuna bağlıdır/İllet bulununca hüküm bulunur, illet ortadan kalkınca hüküm de kalkar" demekte (Mahmesânî, *Felsefetü't-teşrî*, s. 154.) ve "hükmün asla neshedilemeyeceğini, hükmün değişmesinden maksat, illetin değişmesinden dolayı nasların tefsirinin/yorumunun ve buna bağlı olarak icthadın değişmesi" olduğunu söylemektedir. (Mahmesânî, *Felsefetü't-teşrî*, s. 165.) Dolayısıyla biz Mahmesânî'nin, hükmün askıya alındığını savunan görüş içerisinde değerlendirmenin daha isabetli olduğunu düşünüyoruz.

75 Zeydan, *el-Medhal*, s. 103.

76 Biltâcî, *Menhecü Ömer fi't-teşrî*, s. 181-191.

77 Şener, *Kıyas İstihsan İstislah*, s. 152.

78 Erdoğan, *Ahkâmın Değişmesi*, s. 55-56, 76-77, 88-89, 104, 115-116, 149, 156-157.

79 Köse, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları", s. 24.

80 Kotan, *Kur'an ve Tarihselcilik*, s. 341.

“Onların zikrettikleri/ileri sürdüğü mana (yani illetin sona ermesi ile hükmün de sona erdiği şeklindeki görüşleri) ile Kur’an ve sünnet arasında bir hilaf yoktur. Onlardan (müellefe-i kulûbtan) müstağni kalınması, onlara ihtiyacın bulunmaması, müellefe-i kulûba zekât verilmesi hükmünün kaldırılmasını gerekli kılmaz. Bu durum onların yardımına gerek kalmadığı durumlarda müellefe-i kulûba atıyye/zekât verilmeyeceği anlamına gelir. Ancak ne zamanki onlara ihtiyaç olur, o zaman müellefe-i kulûba zekât verilir. Bu ise zekâtın tüm sarf yerleri için geçerli olan bir durumdur. Nitekim her hangi bir zaman diliminde zekâtın sarf yerlerinden her hangi birisi bulunmadığı zaman sadece bu zaman dilimine has olmak üzere o gruba zekât verilmesinin hükmü sâkıt olur. Ancak sonraki zamanlarda böyle bir grubun bulunması halinde onlarla ilgili hüküm tekrar geri döner. Müellefe-i kulûb ile ilgili durum da böyledir.”⁸¹

İbn Kudâme'nın açıklamalarından da anlaşılacağı üzere onlara göre Hz. Ömer'in uygulaması hükmün ibtali (nesh) değil, illetin zevalinden/ gerçekleşmesinden dolayı hükmün de geçici olarak askıya alınmasıdır. Dolayısıyla illetin avdet etmesiyle asli hükme tekrar dönmek her zaman mümkündür.

Hız. Ömer'in, özellikle mubahlık içeren nassların uygulanmasına yönelik tasarrufları ile ilgili bizim de kısmen isabetli bulduğumuz bu üçüncü görüşü, yani Hız. Ömer'in, müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklamasını, bazı İslâm hukukçuları *tahkîkû'l-menât ictihadı*⁸² olarak değerlendirmektedirler.⁸³ Bu izah şekline göre, hükmün dayandığı illet somut olayda gerçekleşmediği için Hız. Ömer, müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini geçici olarak kaldırmıştır, yani askıya almıştır.

Kanaatimizce Hız. Ömer'in nassın zahirine muhalif gözükken *müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini askıya alması, Ehl-i kitap kadınla evlenmeyi yasaklaması ve kıtlık-açlık yıllarında hırsızlık cezasını (hadd) uygulamaması* gibi bazı tasarruflarının fıkhi keyfiyetini (bu görüşü savunanlar adına), *tahsîsü'l-illet*⁸⁴ kavramı ile temellendirmek de mümkündür. Bu izah şekline göre, illet bulunmakla

81 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 125.

82 Tahkîkû'l-menât ictihadı; hükmün dayandığı illetin somut olayda gerçekleşip gerçekleşmediğinin tespit edilmesi, bir başka ifade ile soyut kuralın maddi olguya uygulanması şeklindeki ictihad türüdür. (Şaban, *İslâm Hukuk İlminin Esasları*, s. 167; Zeydan, *el-Veciz*, s. 171; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 58-59.)

83 Zerkâ, *el-Medhal*, I, 159; Zeydan, *el-Medhal*, s. 102-103; Devâlibî, *el-Medhal*, s. 320-321; Bûtî, *Davâbitu'l-maslaha*, s. 130-131. Ayrıca bk. Dönmez, “Maslahat”, *DİA*, XXVIII, 85-86.

84 Tahsîsü'l-ilet; illet bulunduğu halde, her hangi bir maniden dolayı hükmün bulunmamasıdır. (Bk. Cessâs, *el-Fusûl fi'l-usûl*, IV, 234, 243, 247, 255; Gazzâlî, *el-Müstasfâ*, III, 706; Buhârî, *Keşfü'l-esrâr*, IV, 15; Zerkâ, *el-Medhal*, II, 907; Dönmez, “İlet”, *DİA*, XXII, 118; Koca, *Tahsis*, s. 146.

birlikte Hz. Ömer, görmüş olduğu bir maslahattan/maniden dolayı hükmü uygulamamış, yani müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini geçici olarak kaldırmıştır, yani askıya almıştır.

4. Mubah Olan Bir Hükmün Kamu Otoritesi Tarafından Sınırlandırıldığı Görüşü (Şeriat-Kânûn Ayırımı)

Bu görüşün özünü, “İslâm hukukunda devlet başkanının (kamu otoritesinin), mubahta emretme ve yasaklama şeklinde tasarrufta bulunma hak ve yetkisine sahip olması (hakku’s-saltane/sultatü veliyyi’l-emr)” esasına istinaden, Hz. Ömer’in (kanun hükmünde olan ictihadı ile) müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasakladığı, dolayısıyla Şeriat ile Kânûn arasında fark olduğu düşüncesi oluşturmaktadır.

Bu görüş özü itibarıyla, illetin veya hükmün uygulama alanının bulunmamasından dolayı hükmün geçici olarak askıya alındığını söyleyen bir önceki görüş ile kısmen örtüşmektedir.

Bu görüşü, II. Meşrutiyet (1908-1918) döneminde yaşamış önemli bir düşünür⁸⁵ olan Mansurizâde Mehmed Saîd (ö. 1923)⁸⁶, “Şeriat ve Kânûn-II” isimli makalesinde dile getirmektedir. Mansurizâde Saîd’e göre müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesi cevâz/mubah kapsamında yer alan bir hükümdür. Hz. Ömer (veya Hz. Ebu Bekir) velâyet-i âmme selâhiyetine dayanarak müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklamıştır.⁸⁷

İlgili makalesinde, “müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesinin fikhî keyfiyetini” mufassal bir şekilde ele alan Mansurizâde Saîd, Şeriat ve Kânûn’un farklı olduğu, bir diğer ifade ile kamu otoritesinin mubah alanda emretme ve yasaklama şeklinde istediği gibi tasarrufta bulunma hak ve yetkisine sahip olduğu düşüncesini, *Şeriat ve Kânûn-II* isimli makalesinde “Hz. Ömer’in müellefe-i kulûba zekât fonundan pay vermesini yasaklaması” örneği üzerinden açıklamaktadır.

Genel olarak bizim de katıldığımız Mansurizâde Saîd’in, müellefe-i kulûbla ilgili görüşünü -kendi dilinden- özetle vermek istiyoruz;

“Kur’anda (Tevbe, 9/60) zekâtın sarf yerlerinin sekiz sınıftan oluştuğu ve bunlardan birinin de müellefe-i kulûb olduğu belirtilmiştir. Zekâtın bu sekiz sınıftan

85 Bardakoğlu, (sadeleştiren), “Mansurizâde Saîd: Cevazın Şer’i Ahkâmdan Olmadığına Dâir”, s. 81.

86 Mansurizâde Saîd’in hayatı ve eserleri ile ilgili bk. Kahraman, (yay. haz.), “Şeriat ve Kânûn (Mansurizâde Mehmed Saîd)”, (Sunuş Kısmı) s. 239-241.

87 Mansurizâde Saîd, “Şeriat ve Kânûn-II”, s. 601-606.

başka bir yere verilmesi caiz değildir. Ancak zekât bu sekiz sınıfa tevzi edilebileceği gibi bunlardan bazısına verilmesi, bazısına verilmemesi de caizdir. Nitekim Hanefilerin de içinde bulunduğu çoğunluğa göre zekâtın bu sekiz sınıftan her birine dağıtılması vacip olmayıp bunlardan her hangi birisine verilmesi caizdir ve yeterlidir. Demek oluyor ki şer'an bu esnâfın (sekiz sınıftan) hangisine olur ise olsun zekât vermek vacip değil, caizdir. Binaen aleyh müellefe-i kulûb hakkında Şeriat'ın hükmü cevazdan ibarettir ve bundan başka bir şey olamaz.”⁸⁸

“Gerek Hz. Peygamber döneminde gerekse Hulefâ-i Râşidîn döneminde devletin/beytü'l-malın en önemli gelir kaynağı zekâttır. Devlet tarafından toplanan zekâtlar, ayette sayılan sekiz sınıftan tümüne veya bir kısmına dağıtılırdı. Müellefe-i kulûb da zekâtın sarf yerlerine dâhildi ve bunlara emvâl-i zekâttan pay verilirdi. Hz. Peygamberin düzenlediği bu bütçe Şeriat değildir. Çünkü ayete göre zekât fonundan müellefe-i kulûba pay verilmesi zorunlu değildir. Ancak Hz. Peygamber, veliyyü'l-emr (devlet başkanı) olması hasebiyle cevazda tasarruf ederek şer'an caiz olanı emretmiş ve kanunla zorunlu hale getirmiştir. *İşte bundan dolayı asr-ı saadette müellefe-i kulûba zekât vermek şer'an caiz, fakat kanunen vacip idi.* Hz. Ebu Bekir zamanında ise bütçe yeniden düzenlendi ve Hz. Ömer'in ictihad ve uygulamasıyla müellefe-i kulûb zekâtın sarf yerlerinden çıkarıldı. Artık müellefe-i kulûba zekât vermek şer'an caiz, lakin kanunen memnû' olmuş oldu.”⁸⁹

“Hiç şüphesiz Hz. Ebu Bekir döneminde Hz. Ömer'in ictihadıyla uygulamaya konulan bu yeni bütçe de Hz. Peygamber dönemdeki gibi değiştirilmesi asla caiz olmayan bir Şeriat (şer'i hüküm) değildir. Aksine Hz. Peygamber'in bütçesi nasıl ki bir kanun ise bu yeni bütçe de bir kanundur. *Fakat bu kanun da evvelki gibi (yani Hz. Peygamber'in bütçesi gibi) Şeriat'e muvafıktır. Çünkü her ikisi de cevazda tasarruf etmiş, biri şer'an caiz olanı emretmiş, diğeri men etmiştir. Açıkça görülecektir ki bu kanunlar Şeriat'e muvafık ise de birbirine muhaliftir.* Dolayısıyla Hz. Ömer'in ictihadını/uygulamasını kanun değil de Şeriat kabul edecek olursak⁹⁰ bunu usûl-i fikhın kaideleriyle telif etmek mümkün değildir. Çünkü Hz. Ömer'in müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklaması kanun değil de Şeriat ise bu cevaza delalet eden ayetin hükmünün neshedilmesi demektir. Çünkü Şeriat, Şeriat'i nesheder. Burada Hz. Ömer'in uygulamasını hem Şeriat kabul edip hem de ayetin hükmünü neshetmediğini söylemek bir tenakuzdur. Çünkü

88 Mansurizâde Saïd, “Şeriat ve Kânûn-II”, s. 602.

89 Mansurizâde Saïd, “Şeriat ve Kânûn-II”, s. 602-603.

90 İslâm hukukçularını maslahata dayalı ictihadların şer'i hüküm kapsamında yer aldığını söylemektedirler. (Allâl el-Fâsî, *Makâsüdüş-şeria*, s. 45.)

şariatte bir şeyin hükmü aynı anda hem caiz hem de memnû'/yasak olamaz. Ancak cihetler (nitelikler) farklı olursa bir cihetten caiz olan şey bir başka cihetten yasak olabilir. Mesela bir şey hakkında “diyaneten caiz, ancak kazaen memnudur” denilebilir. *Dolayısıyla cihetler farklı olduğu için diyanî hüküm ile kazaî hüküm arasında nesh olamaz ve bir şeyin zıt vasıflarla ittisafi mümkün olur.* Aynı şekilde Şeriat ile kanun arasında da cihetler farklı olduğu için nesh söz konusu olamaz. Çünkü şer’an caiz olan bir şey kanunen memnû'/yasak olabilir. *Şu halde Şeriat başkadır, kanun başkadır.*”⁹¹

III. DEĞERLENDİRME

Müellefe-i kulûba zekâtan verilen pay, ayetle sabit olup Hz. Peygamber (as) tarafından da uygulanmış muhkem bir hükümdür. Bunun neshedildiğine dair Kur’an ve sünette de kesin bir nass (ayet veya hadis) yoktur. Dolayısıyla Kur’an ve sünnetle sabit olan bir hüküm, icthad veya icma ile neshedilemeyeceğine göre⁹² Hz. Ömer’in icthadı ve Hz. Ebu Bekir’in onayı ile sabit olan bu uygulamanın fikhî keyfiyetinin/hukukî niteliğinin belirlenmesi kamu otoritesinin mubahı sınırlandırma hak ve yetkisi açısından önem arz etmektedir.

Yukarıda “Konuyla İlgili Doktrinde İleri Sürülen Görüşler” başlığı altında zikredildiği üzere Hz. Ömer’in müellefe-i kulûba zekâtan pay verilmesini yasaklamasının fikhî keyfiyeti ile ilgili doktrinde ileri sürülen görüşler şunlardır;

İletin sona ermesinden dolayı hükmün sâkıt olduğu/yürürlükten kaldırıldığı görüşü (*ıskâtü'l-hüküm/dolaylı nesh*), (*Hanefilerin görüşü*)

Şartların ve maslahatın değişmesinden dolayı hükmün iptal ve tağyir edildiği görüşü (*nesh*), (*Son dönem modernistlerin görüşü*)

İletin bulunmamasından dolayı hükmün geçici olarak askıya alındığı görüşü (*ikâfü'l-hüküm/ikâfü'l-amel bi'l-hüküm*), (*Hanbelilerin görüşü*)

Mubah olan bir hükmün kamu otoritesi tarafından sınırlandırıldığı (veya şeriat-kânûn ayırımı) görüşü (*hakku's-saltane/sultatü veliyyi'l-emr*). (*Mansurizâde'nin görüşü*)

Yukarıdaki görüşler incelendiğinde;

91 Mansurizâde Saïd, “Şeriat ve Kânûn-II”, s. 603-604.

92 Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-emvâl*, s. 719 (r. 1965); İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 125; İbn Âbidîn, *Reddü'l-muhtâr*, III, 288; Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh*, II, 308; Seyyid Bey, *Fıkıh Usûlü*, s. 14; Atar, *Fıkıh Usûlü*, s. 302.

Hanefilerin öncülük ettiği “hükümün sâkit olduğu” ve son dönemlerde bazı (modernist/reformist) İslâm hukuku araştırmacılarının dile getirdiği “maslahata bağlı olarak hükümün iptal ve tağyir edileceği” şeklindeki birinci ve ikinci madde de yer alan görüşler, özü itibarıyla aynı manayı ifade etmektedir. Bu mana ise nass ile sabit olan müellefe-i kulûb ile ilgili şer’î hüküm, Hz. Ömer’in icthadı veya bu icthad üzerine vaki olan sahabe icma ile tamamen yürürlükten kaldırmıştır, yani neshedilmiştir.⁹³

Kur’an ve sünnetle sabit olan bir hüküm, Hz. Peygamber’in vefatından sonra icthad veya icma ile neshedilemeyeceği için Hanefilerin ve son dönem bazı İslâm hukuku araştırmacılarının ileri sürdüğü “hükümün sâkit olduğu” veya “maslahata bağlı olarak hükümün değiştirildiği” şeklindeki bu iddianın (nesh), “icma ve icthad ile nesh caiz değildir”⁹⁴ ve “Mevrid-i nassda icthada mesâğ yoktur”⁹⁵ gibi usûl-i fıkıh prensipleri açısından kabul edilmesi mümkün değildir.⁹⁶

Diğer taraftan “illetin sona ermesi ile hükümün sâkit olması” veya “hükümün icthad ve icma ile değil de icmanın dayanağı olan ayet ve hadislerle neshedildiği” şeklinde İbnü’l-Hümâm⁹⁷ ve İbn Âbidîn⁹⁸ gibi Hanefi fakihlerin yapmış oldukları izahlar ve temellendirmeler de “fıkıh usulü katilik bildirir”⁹⁹ ilkesi açısından da ikna edici değildir. Dolayısıyla Hanefilerin ileri sürdüğü hükümün sâkit olması (dolaylı nesh) görüşü usûl-i fıkıh açısından sağlam temellere oturmamaktadır. Nitekim yukarıda ilgili başlık altında ifade edildiği üzere Hanefilerden Hidâye şarihi Ekmeleddin el-Babertî de aynı gerekçelerle “hükümün geçici olarak askıya alındığı” görüşünün daha isabetli olduğunu söylemektedir.¹⁰⁰

“Hükümün geçici olarak askıya alınması” ve “mubah olan bir hükümün kamu otoritesi tarafından sınırlandırması” şeklindeki üçüncü ve dördüncü maddede yer alan görüşler ise, “Hz. Ömer’in müellefe-i kulûbla ilgili uygulamasının nesh kabul edilmemesi/yürürlükten tamamen kaldırılmaması” ve “aslı hükme tekrar dönülmesinin mümkün olması” ortak paydasında buluşmaktadır. Aslında “hük-

93 Konuyla ilgili geniş bir değerlendirme için bk. Mansurizâde Saïd, “Şeriat ve Kânûn-II”, s. 604-605.

94 Ebû Ubeyd, *Kitâbü’l-envâl*, s. 719 (r. 1965); İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 125; İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, III, 288; Seyyid Bey, *Usûl-i Fıkıh*, II, 308; Seyyid Bey, *Fıkıh Usulü*, s. 14; Atar, *Fıkıh Usulü*, s. 302.

95 *Mecelle*, md. 14.

96 İbn Kudâme, *el-Muğnî*, IV, 124-125; Hamidullah, *İslâm Peygamberi*, II, 973; Mansurizâde Saïd, “Şeriat ve Kânûn-II”, s. 604-605; Zeydan, *el-Medhal*, s. 103.

97 İbnü’l-Hümâm, *Fethu’l-Kadîr*, II, 265.

98 İbn Âbidîn, *Reddü’l-muhtâr*, III, 287-289.

99 Şâtıbî, *el-Muvâfakât*, I, 39.

100 Bâbertî, *el-Înâye*, II, 260-261.

mün geçici olarak askıya alınması”, kamu otoritesinin mubahı menfi yönde sınırlaması şeklinde değerlendirilebileceği için üçüncü ve dördüncü görüşlerin aynı kategoride değerlendirilmesi mümkündür. Ancak Mansurizâde Saîd’in, “Kamu otoritesinin mubahı/cevazı sınırlandırma hak ve yetkisi” şeklindeki görüşü daha kapsamlı olup sadece illetin zevalinden dolayı hükmün askıya alınmasını değil, kamu otoritesinin sahip olduğu velâyet-i amme yetkisine dayanarak mubah olan bir konuda, zararın giderilmesi ve kamu yararının gerektirmesi halinde, emretme ve yasaklama şeklinde istediği gibi düzenleme yapma hak ve yetkisini de ifade etmektedir.

Hız. Ömer’in müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklamasının fikhî keyfiyeti/hukuki niteliği hakkında yukarıda zikrettiğimiz görüşler içerisinde bize göre en isabetli olanı; “hükmün geçici olarak askıya alınması” görüşünü de içerisinde barındıran Mansurizâde Mehmed Saîd’in dile getirmiş olduğu “kamu otoritesinin, sahip olduğu velâyet-i âmme yetkisine dayanarak mubah kapsamında olan müellefe-i kulûba zekât verilmesini kamu yararı gereği geçici olarak (kanun hükmünde olan icthadı ile) yasaklamasıdır” şeklindeki görüştür.

Bu son yaklaşıma göre, *müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesi*, İslâm hüküm teorisinde mükellefin yapma ve terk etme arasında muhayyer bırakıldığı mubah (hukukî serbest alanın) kategorisinde yer alan bir hükümdür. Mubah olan bir konuda ise kamu otoritesinin, emretme veya yasaklama ya da kullanımı ile ilgili bazı şartlar/kayıtlar koyma hak ve yetkisi vardır. Hız. Ömer de bir devlet başkanı (Halife) olarak, velâyet-i âmme (hakku’s-saltane) yetkisine sahip olması hasebiyle siyâset-i şer’iyye prensibinden hareketle *maslahat*, *sedd-i zerîa*, *makâsîd* gibi ilke ve esaslara istinaden müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini geçici olarak yasaklamıştır. Dolayısıyla Hız. Ömer’in müellefe-i kulûb konusundaki uygulaması, nassların uygulanmasına yönelik olarak kamu otoritesinin takdirine bırakılan *ictihâdî* bir tasarruftan (*el-ictihâdü’l-istislâhî/el-ictihâdü’l-mekâsîdî*) başka bir şey değildir.¹⁰¹ Nitekim Hız. Ömer’in uygulamaları nassın hükmünü iptal veya nesh olmadığı için, daha sonra gelen Ömer b. Abdülaziz gibi devlet başkanları, zamanın şart ve icaplarına göre aslî hükme tekrar dönmüşler ve Hız. Ömer’in icthad ve tasarruflarından farklı icthadlarda ve tasarruflarda bulunmuşlardır.¹⁰²

101 Zerkâ, *el-Medhal*, I, 159 ve dipnot: 1 açıklaması; Devâlibî, *el-Medhal*, s. 320-321; Bûtî, *Davâbitü’l-maslaha*, s. 131; Zeydan, *el-Medhal*, s. 103; Medenî, *Nazarât fî fikhî Ömer*, s. 52; Koçak, *Hız. Ömer’in Bazı Uygulamaları*, s. 56; Döndüren, “Sosyal Değişme Karşısında İslâm Hukuku”, s. 35; Köse, “Hız. Ömer’in Bazı Uygulamaları”, s. 28.

102 İbn Saîd, *et-Tabakâtü’l-kübrâ*, IX, 344; Şağîr, *Fikhü Ömer b. Abdülaziz*, I, 351.

SONUÇ

H. Ömer, sosyal şartların ve ihtiyaçların değişmesine bağlı olarak nassların yorumlanması ve uygulanması konusunda “maslahat” ve “makâsıd” ekseninde birçok ictihad ve tasarrufta bulunmuştur. Bunların içerisinde en tipik örneği ise şer’î ibaha kapsamında yer alan müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklaması veya kaldırması oluşturmaktadır. Bu yüzden Hz. Ömer’in müellefe-i kulûb ile ilgili uygulaması, klasik ve modern dönem fıkıh doktrininde üzerinde önemle durulan bir konu olmuştur.

H. Ömer’in müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklaması veya kaldırması hakkında en kritik yorumu; “Hz. Ömer’in ictihadı üzerine sabit olan sükûtü icma ile hüküm sâkit olmuştur” diyen klasik dönem Hanefi uleması yapmıştır. Hanefiler, her ne kadar nesih kavramını hafifletmek için “hükümün sâkit olması” ifadesini kullanmış olsalar da bu yaklaşım sonuç olarak, ictihad veya icma ile hükümün neshi anlamına gelmektedir.

H. Ömer’in uygulaması ile ilgili Hanefilerin bu yorumu, son dönemlerde “zamanın değişmesiyle hukukun (hüküm) da değişmesi gerektiği” veya “hukukun gelişen ve değişen hayat şartlarına uyum sağlaması gerektiği” idiası ile nassların sürekli olarak yürürlükten kaldırılmasının şer’an mümkün olduğunu dile getiren reformist/yeniden yapılanmacı anlayışa referans oluşturmuştur. Nitekin bu iddiaya sahip olan araştırmacılar, *nassla sabit olan şer’î bir hükümün kamu otoritesi tarafından kanun marifetiyle tamamen değiştirilebileceği/yürürlükten kaldırılabileceği (nesh)* görüşünü dile getirmektedirler. Modernist görüşün dile getirdiği iddia ve düşüncelerin, “nassla sabit olan bir hükümün ictihad ve kanuni düzenleme gibi beşeri bir tasarrufla sürekli olarak yürürlükten kaldırılması veya başka bir hüküm ile değiştirilmesi”, İslâm hukukunda yerleşik bir kural haline gelen “ictihad ve icma ile nesh caiz değildir” ilkesi ile telif edilmesi mümkün değildir.

Kanaatimizce Hz. Ömer’in müellefe-i kulûba zekât fonundan pay verilmesini yasaklaması veya kaldırmasının fikhî keyfiyeti ile ilgili iki makul yaklaşım bulunmaktadır. Bunlardan biri klasik dönem Hanbelî ulemasının öncülük ettiği “Hüküm geçici olarak askıya alınması veya durdurulması”, diğeri ise “maslahat/kamu yararı” ilkesinden hareketle kamu otoritesinin şer’î ibaha kapsamına giren bir hükümün uygulanmasını geçici olarak askıya alması, yani sınırlandırmasıdır.

Sonuç olarak şunları söylemek mümkündür; kamu otoritesinin mubahı sınırlandırması görüşü, “hükümün askıya alınması” görüşünü de içerisine almaktadır. Dolayısıyla Hz. Ömer’in şer’î ibaha kapsamında yer alan müellefe-i kulûb ile ilgili

uygulamasını, hükmün iptali veya nesh edilmesi (tamamen yürürlükten kaldırılması) olarak değil, kamu otoritesinin velâyet-i âmme selahiyetine dayanarak mubahı geçici olarak sınırlandırması olarak değerlendirmek, İslâm hukuku prensipleri açısından daha isabetli bir yaklaşım olacaktır.

Bibliyografya

Abbasi, Nureddin, *el-İctihâdü'l-istislâhi: Mefhûmuhu-hucciyyetuhu-mecâlûhu-davâbituhu*, Daru İbn Hazm, Beyrut 2007.

Allâl el-Fâsi (1910-1973), *Makâsîdü'ş-şeriatî'l islâmiyye ve mekârimühâ*, Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmi, 1993.

Apaydın, H. Yunus, "Fıkıh Usulünün Temel Kabulleri ve Tarihselcilik", *Dini Hükümlerin Kaynağı ve Dini Metinlerin Anlaşılması Konusundaki Çağdaş Yaklaşımlar Çalıştayı (18-19 Aralık 2009)*, Editor: Cengiz Kallek, İSAM Yay., İstanbul 2010, s. 323-364.

Apaydın, H. Yunus, "Re'y", *DİA*, XXXV, 37-40.

Apaydın, H. Yunus, *İslâm Hukuk Usulü*, Bilay (Fecr) Yay. Ankara 2017.

Atar, Fahrettin, *Fıkıh Usulü*, MÜİF Yay, İstanbul 1996.

Atay, Hüseyin, "Dini Düşüncede Reformun Yöntemi ve Bir Örnek: Hırsızlık", *Kelâm Araştırmaları Dergisi*, 2006, cilt: IV, sayı: 1, s. 3-50.

Aydın, M. Akif, *İslâm-Osmanlı Aile Hukuku, (Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası/Nikâh-ı Mükreh)*, İstanbul 1985.

Bâbertî, Ekmeleddin Muhammed b. Mahmud b. Ahmed er-Rûmî el-Mısırî (ö. 786/1384), *el-İnâye Şerhu'l-Hidâye*, Dâru'l-Fikr, b.y., t.y., I-X (ŞAMİLE).

Bakkal, Ali, "Makâsîdü'ş-şeria ve Sosyal Değişim", (Câbirî'nin Makâsîd Merkezli Yeni Yöntem Teklifi ve Bu Teklifin Tahlili), *Çağımızda Sosyal Değişim ve İslâm*, (2002 Yılı Kutlu Doğum Sempozyumu Tebliğ ve Müzakereleri), Diyanet Vakfı yay., Ankara 2007, s. 353-381.

Bardakoğlu, Ali (sadeleştiren), "Mansurizâde Said: Cevazın Şer'i Ahkâmdan Olmadığına Dâir", *Erciyes Üniv. Sosyal Bilimler Enst.*, Sayı: 1, Kayseri 1987, s. 81-89.

Bilmen, Ömer Nasuhi (1882-1971), *Hukuk-ı İslâmiyye ve Istilahât-ı Fikhiyye Kâmûsu*, Bilmen Yay. İstanbul, 1985 (I-VIII).

Biltâci, Muhammed, *Menhecü Ömer İbnü'l-Hattab fi't-teşri: Dirâse müstev'ibe li fikhi Ömer ve tanzîmihî*, Dâru'l-fikri'l-Arabî, Kahire 1970.

Buhârî, Alaaddin Abdulaziz b. Ahmed (ö. 730/1330), *Keşfü'l-esrâr alâ Usûl-i Fahri'l-İslâm el-Pezdevî*, Dâru'l-kitâbi'l-arabî, Beyrut 1991 (I-IV).

Bûtî, M. S. Ramazan, *Davâbitü'l-maslaha fiş-şeriatî'l-İslâmiyye*, Dâru'l-Müttehîde, Dımeşk 1990.

Câbirî, Muhammed Âbid, *Çağdaş Arap-İslâm Düşüncesinde Yeniden Yapılanma (Vichetü nazar: nahve iâdeti binâi kazâyâ'l-fikri'l-Arabî el-muâsır)*, çev. Ali İhsan Pala-Mehmet Şirin Çıkar, Kitabiyât, Ankara 2001.

Cessâs, Ebu Bekir Ahmet b. Ali er-Râzî (ö.370/980), *el-Fusûl fi'l-usûl*, thk. Uceyl Casim en-Nemşi, Kuveyt, 1994 (I-IV).

Çeker, Orhan, "Prof. Dr. Saffet Köse'nin 'Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmalarına Bir Bakış' Başlıklı Makalesi Üzerine **Bazı Mülahazalar**", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy:7, Nisan-2006, s. 51-54.

Debûsî, Ebu Zeyd Abdullah b. Muhammed b. Ömer b. İsa, *Takvimü'l-edille fi usûli'l-fikh*, thk. Halil muhyiddin b. el-Meys, Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 2001.

Devâlibî, Muhammed Marûf, *el-Medhal ilâ ilmi usûli'l-fikh*, Dâru'l-ilm li'l-melâyîn, Beyrut/Lübnan 1965.

Dirîni, Muhammed Fethî, *Hasâisü't-teşrii'l-islâmî fi's-siyaseti ve'l-hükm*, Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2013.

Döndüren, Hamdi, “Sosyal Değişme Karşısında İslâm Hukuku ve Yeni Yaklaşımlar”, *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, Yıl: 2003, s. 29-50.

Dönmez, İbrahim Kâfi, “Fıkıh Usûlünün İşlevi ve İctihad Yöntemleri Hakkında Genel Bir Değerlendirme”, *İslâmî İlimlerde Metodoloji/Usul Mes'elesi-I, Tartışmalı İlmî İhtisâs Toplantısı*, 1-15, Ensar Neşriyat, Yay. Haz: İsmail Kurt-Seyit Ali Tüz, İstanbul 2005, s. 661-673.

Dönmez, İ. Kâfi, “İllet”, *DİA*, XXII, 117-120.

Dönmez, İ. Kâfi, “Maslahat”, *DİA*, XXVIII, 79-94.

Ebû Ubeyd, Kasım b. Sellam, *Kitâbü'l-emvâl*, Dâruş-şurûk, Kahire 1989.

Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Eser Neşriyat, İstanbul 1979 (I-X).

el-Mevsûatü'l-fikhiyye, “İbâha”, Vizâratü'l-evkâf veş-şuûni'l-islâmîyye el-Kuveyt, I, 156-157.

Erdoğan, Mehmet, “İbâha-yi Asliyye ve Hürmet-i Âdemiyye”, *İslâmî İlimler Dergisi*, Yıl:3, sayı:1, Bahar (2008) s. 9-23.

Erdoğan, Mehmet, *İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi*, MÜİFV. Yay., İstanbul 1990.

Erturhan, Sabri, *İslâm Ceza Hukuku Etrafındaki Tartışmalar*, Rağbet Yay., İstanbul 2008.

Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed, *el-Müstasfâ min ilmi'l-usûl*, thk. Hamza b. Züheyr Hafız, Medine ty.,(I-IV).

Güler, İlhami, *Sabit Din Dinamik Şariat*, Ankara Okulu Yay., Ankara 2017.

Güzelhisârî, Mustafa Hulûsî, *Menâfiu'd-dekâik fi şerhi Mecâmiu'l-hakâik*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1273/ 1308, Kahire 1288.

Hamîdullah, Muhammed, *İslâm Peygamberi*, çev. Salih Tuğ, İrfan Yayıncılık, İstanbul 1990/1991 (I-II).

Hasan, Ahmet, *İlk Dönem İslâm Hukuk Biliminin Gelişimi*, çev. Haluk Songur, Rağbet Yay., İstanbul 1999.

Hatiboğlu, Mehmed Said, “İslâm ve Değişim”, *İslâmiyât*, VIII/I, Ankara 2005, s. 7-10.

Hudârî (Bek/Bey), Muhammed b. Afîf el-Bâcûrî, *Usûlü'l-fikh*, el-Mektebetü't-Ticâriyyetü'l-Kübra, Mısır 1969.

İbn Abdüsselâm, İzzeddin (İzz), Ebu Muhammed es-Sülemî, *Kavâidü'l-ahkâm fi mesâlihi'l-enâm*, thk. Nezih Kemal Hammad-Osman Cuma Damiriyye, Dâru'l-Kalem, Dîmeşk 2000 (I-II).

İbn Âbidîn, Muhammed Emin (ö. 1252/1836), *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr şerhu Tenviri'l-ebâr*, thk. Adil Ahmed Abdülmevcud-Ali Muhammed Muavvad, Dâru Alemül kütüb, Riyad 2003 (I-XIII).

İbn Kayyim el-Cevziyye (ö.751/1350), *İ'lâmü'l-muvakkîin an rabbi'l-âlemîn*, Dâru İbnül Cevziyye, Riyad 1423 h. (I-VII).

İbn Kudâme, Muvaffaküddin Abdullah b. Ahmed el-Makdisî (ö. 620/1223), *el-Muğnî*, thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî-Abdülfettah Muhammed el-Hulüv, Dâru Âlemi'l-kütüb, Riyad 1997 (I-XV).

İbn Nuceym, Zeynüddin b. İbrahim (ö. 970/1563), *el-Bahru'r-râik şerhu Kenzü'd-dakâik*, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut, 1997 (I- IX).

İbn Rüşd el-Hafid (ö. 595/1198), *Bidâyetü'l-müctehid ve nihâyetü'l-muktesid*, Dâru'l-ceyl-Mektebetü'l-külliyeti'l-ezheriyye, Beyrut/Kahire 2004 (I-II).

İbn Sa'd, Ebu Abdillâh Muhammed (ö. 230/845), *et-Tabakâtü'l-kübrâ*, thk. Ali Muhammed Ömer, Mektebetü'l-Hânicî, Kahire 2001 (I-XI).

İbnü'l-Arabî, Kadı Ebu Bekir (ö. 543/1148), *Ahkâmü'l-Kur'an*, thk./tlk., Muhammed Abdülkadir Ata, Dâru'kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2003 (I-IV)

İbnü'l-Hümâm, Kemâlüddin Muhammed b. Abdilvâhid (ö. 861/1457), *Fethu'l-Kadîr*, Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2003 (I-X).

İzmirli, İsmail Hakki, *İlm-i Hilâf*, Dersâadet, Hukuk Matbaası, İstanbul 1330 (I-II).

Kahraman, Abdullah, (yay. haz.), "Şeriat ve Kânûn (Mansurizâde Mehmed Sa'id)", *İslâmiyyât (Şeriat Dosyası)*, c.1, sy. 4, Ekim-Aralık 1998, s. 239-251.

Kallek, Cengiz, "Müellefe-i Kulûb", *DİA*, XXXI, 475-476.

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukukunda İctihad*, Ensar Yay., İstanbul 2010.

Karaman, Hayreddin, *İslâm Hukuk Tarihi*, İz. Yay. İstanbul 2007.

Kâsânî, Ebû Bekr Alâaddin b. Mes'ûd (ö. 587/1191), *Bedâiu's-sanâi' fi tertibiş-şerâi'*, (thk. Ali Muhammed M uavvad), Dâru'l-kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2003 (I-X).

Kılıçer, M. Esad, "Ehl-i Re'y", *DİA*, X, 520-524.

Koca, Ferhat, "İslâm Hukukunda Ahkâmın Değişmesi Üzerine Bazı Düşünceler", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, Sayı:1, Yıl: 2003, s. 51-78.

Koca, Ferhat, *İslâm Hukuk Metodolojisinde Tahsis (Daraltıcı Yorum)*, İSAM Yay., İstanbul 1996.

Koçak, Muhsin, "Ömer (Fıkah)", *DİA*, XXXIV, 51-53.

Koçak, Muhsin, *Hz. Ömer ve Fıkhu*, (Doktora Tezi, Danışman: Doç. Dr. Selahattin Eroğlu, Dokuz Eylül Ün. Sosyal Bilimler Enst.) İzmir 1987.

Koçak, Muhsin, *İslâm Hukukunda Hükümlerin Değişmesi Açısından Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları*, Kardeşler Ofset, Samsun 1997.

Kotan, Şevket, "Kur'an'ı Anlama ve Yorumlamada Tarihselci Yaklaşımlar ve Sorunları", *Dinî Hükümlerin Kaynağı ve Dinî Metinlerin Anlaşılması*, 2010, s. 405-456.

Kotan, Şevket, *Kur'an ve Tarihselcilik*, Beyan Yayınları, İstanbul 2001, s. 341.

Köse, Saffet, "Hz. Ömer'in Bazı Uygulamaları Bağlamında Ahkâmın Değişmesi Tartışmaları na Bir Bakış", *İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi*, sy:7, Nisan-2006, s. 13-50.

Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Ensârî (ö. 671/1273), *el-Câmi li ahkâmi'l-Kur'an*, (thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türki), Müessesetü'r-risâle, Beyrut 2006 (I-XXIV).

Mahmesânî, Subhî, *Felsefetü't-teşri' fi'l-İslâm*, Metâbiu Dâri'l-Keşşâf, Beyrut 1952.

Mansurizâde Sa'id, "Şeriat ve Kânûn-II", *Daru'l-Funun Hukuk Fakültesi Mecmuası (DFHM)*, c. II, sy. 8 (1332-1334), s. 601-606.

Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammd Ebu Mansur (ö. 333/944), *Tefsîru'l-Mâtürîdî (Te'vilâtü ehli's-sünne)*, thk. Mecdî Baslâm, Dâru'l-Kütübî'l-ilmîyye, Beyrut 2005 (I-X).

Medenî, Muhammed, *Nazarât fi fikhî'l-Farûk Ömer ibni'l-Hattâb*, Kahire 2002.

Medkûr, M. Sellam, *İslâm Hukuk Başlangıcı*, çev. Ruhi Özcan, Nûn Yay., İstanbul 1995.

Mergînânî, Ali b. Ebî Bekr, *el-Hidâye şerhu Bidâyeti'l-mübtedî*, İstanbul 1986 (I-IV).

Miras, Kamil (1875-1957), *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrid-i Sarîh Terceme ve Şerhi*, Emel Matbaacılık, Ankara 1983 (I-XIII).

Okur, Kâşif Hamdi, "Mâtürîdî'ye Nispet Edilen "İctihâdî Nesh" Kavramına Hanefî Geleneği Perspektifinden Bir Bakış", *Uluğ Bir Çınar İmam Maturîdî Uluslararası Sempozyum Tebliğler Kitabı*, 20-30 Nisan 2014, Eskişehir, s. 541-546.

Osmanlı Hukuk-ı Aile Kararnamesi (Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası/Nikâh-ı Mükreh), yay. haz: Orhan Çeker, Mehîr Vakfı Yay., Konya 2012.

Öztürk, Mehmet, "Hz. Ömer'in İçtihatlarının Fikhi İlkelerdeki Karşılığına Kısa Bakışlar", *Amasya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2014, sayı: 2, s. 75-103.

Öztürk, Mustafa, ***Kur'an'ı Kendi Tarihinde Okumak: Tefsirde Anakronizme Ret Yazıları***, Ankara Okulu Yay., Ankara 2017.

Sava Paşa, ***İslâm Hukuku Nazariyyatı Hakkında Bir Etüd***, çev. Baha Arıkan, Kitabevi, Söğüt Ofset İstanbul ty/1955 (I-II).

Semerkindî, Alaaddin, ***Mizânü'l-usûl fi netâici'l-ukûl fi usûli'l-fıkıh***, thk. Abdülmelik Abdurrahman Es'ad es-Sâdi, (Doktora Tezi), Camiatü Ümmü'l-kurâ, Mekke 1984 (I/II).

Serahsî, Ebû Bekr, Muhammed b. Ebî Sehl (ö. 483/1090-?), ***el-Mebsût***, Dâru'l-marîfe, Beyrut 1989 (I-XXXI).

Serahsî, Ebû Bekr, Muhammed b. Ebî Sehl (ö. 483/1090-?), ***Usûlü'l-s-Serahsî***, thk. Ebu'l-vefâ el-Afğânî, Dâru'l-Kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1993 (I-II).

Seyyid Bey, Muhammed (1875-1925), ***Usûl-i Fıkıh (Medhal)***, Dâru'l-fünûn, İstanbul 1333, 1338 (I-II).

Seyyid Bey, Muhammed (1875-1925), ***Fıkıh Usulü (Giriş)***, Yay. Haz: Hasan Karayiğit, Düşün Yay., İstanbul 2010.

Şaban, Zekiyyüddin, ***İslâm Hukuk İlminin Esasları (Usûlü'l-fıkıh)***, çev. İbrahim Kâfi Dönmez, Ankara 2015.

Şağır, Muhammed b. Sa'd b., ***Fıkıhü Ömer b. Abdülaziz***, Mektebetü'rüşd, Riyad 2003, (I-II).

Şâtîbî, Ebû İshâk İbrahim b. Mûsâ, ***el-Muvâfakât fi usûliş-şeriâ***, nşr./tlk. Abdullah Dıraz, Dâru'l-marîfe, Beyrut ty./1975 (I-IV).

Şelebî, Muhammed Mustafa, ***Ta'lîlü'l-ahkâm***, Matbaatü'l-Ezher, Kahire 1947.

Şener, Abdülkadir, ***Kıyas İstihsan İstislah***, DİB Yay., Ankara 1974.

Şevkânî, Muhammed b. Ali b. Muhammed, ***İrşâdü'l-fühûl ilâ tahkiki ilmi'l-usûl***, thk. Ebu Mus'ab Muhammed Sa'id el-Bedri, Beyrût 1992.

Şeybânî, İmam Muhammed b. el-Hasen (ö.189/805), ***el-Câmiu's-sağır***, (Şerhi en-Nâfiu'l-Kebir ile birlikte), Âlemü'l-kütüb, Beyrut, h. 1406. (ŞAMİLE)

Şeybânî, İmam Muhammed b. el-Hasen (ö.189/805), ***Kitâbü'l-asl/el-Mebsût***, thk./tlk. Ebu'l-vefâ el-Efğânî, Âlemü'l-kütüb, Beyrut 1990 (I-V).

Şirâzî, Ebû İshâk İbrahim b. Ali (ö. 476/1083), ***el-Mühezzeb***, Dâru'l-kütübü'l-ilmîyye, Beyrut 1995 (I-III).

Türcan, Talip, ***İslâm Hukuk Biliminde Norm-Amaç İlişkisi***, Ankara Okulu, Ankara 2009.

Yaman, Ahmet-Halit Çalış, ***İslâm Hukukuna Giriş***, İFAV, İstanbul 2012.

Zerkâ, Mustafa Ahmed, ***el-Medhalü'l-fıkhi'l-âmm/el-Fıkhu'l-İslâmî fi sevbihi'l-cedid***, Dâru'l-Fikr, Dimeşk 1968 (I-III).

Zeydan, Abdülkerim, ***el-Vecîz fi usûli'l-fıkıh***, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 2011.

Zühaylî, Vehbe, ***el-Fikhü'l-islâmî ve edilletühû***, Dâru'l-fikr, Dimeşk, (I-VIII).